

ग ३६

क

०

०

०

०

श्री कालिदासकृत विक्रमोर्वशी

नाटकाचें

मराठी भाषांतर.

भास्कर अनंत शास्त्री ताम्हनकर

व

गणेश अनंत शास्त्री अभ्यंकर

यांनीं केलें:

भावृत्ति १ वी.

मुंबईमध्ये:

“ निर्णयसागर ” छापखान्यांत छापिलें.

शके १७९३.—सन १८७२.

किंमत १। रूपाया.

(सन १८६७ च्या २५ आक्ताप्रमाणे हक्क नोंदला आहे).

प्रस्तावना.

प्राचीन कविशिरोमणि भवभूति, कालीदास, माघ इत्यादि अनेक विद्वज्जनांनीं असंख्य ग्रंथ संस्कृतभाषाभांडारांत रचून ठेवले; परंतु त्यांपैकीं आमच्या दुर्दैवानें या पृथ्वीवर पूर्वी जुलमी व क्रूर यवन राजे झाल्या कारणानें कित्येक ग्रंथ विलयास गेले. बरें, जे आहेत ते संस्कृत भाषेंत असल्यामुळें त्यांच्या माधुर्याचा स्वाद प्राकृत भाषा जाणणाऱ्या जनांस घेण्यास मिळत नसे. तें दुर्दैव जाऊन हल्लीं इंग्लिश सरकारच्या साहाय्यानें संस्कृत ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें पुष्कळ झालीं, यामुळें संस्कृत ग्रंथांतील माधुर्य प्राकृत जनांस थोडें तरी अनुभवास येऊं लागलें, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. असो. सदरील नाटकाचें भाषांतर अजून कोणीही प्रसिद्ध केलें नाहीं; याकरितां आम्ही तें बुधजनांपुढें ठेविलें आहे.

या भाषांतराच्या आरंभीच जो मंगलाचरणाचा श्लोक आहे तो फारच दुर्बोध झाला आहे. मूळ श्लोकाचीं प्राकृत दोन वृत्तें केलीं असतीं तर मात्र सुबोध झाला असता. परंतु मंगलाचरण विस्तृत करणें हें दशरूपक नामक ग्रंथकर्त्यानें याकरितां निषेधिलें आहे; म्हणून मूळ ग्रंथकर्त्याप्रमाणेंच एक वृत्त केलें आहे. तरीही अर्थप्रकटीकरणार्थ पृष्ठाच्या शेवटीं प्राकृत टीका लिहिली आहे.

या नाटकाच्या ४ थ्या अंकांत मूळ ग्रंथकर्त्यानें द्विपदिका, चर्चरी, खंडधारा, खंडक व गलितक इ० गायनप्रकारांतलीं अनेक वृत्तें दर्शविलीं आहेत. त्यांचें त्याच वृत्तांत भाषांतर करूं अशी पूर्वी आम्ही जाहिरात दिली होती; परंतु सदरील द्विपदिका वृत्ताचें

त्याच वृत्तांत भाषांतर करूं लागलों तेव्हां 'संस्कृतांतील सर्व अर्थ मराठींत येत नाही' असे अनुभवास आल्यावरून तो बेत रहित केला. कदाचिंत् कोणी असे ह्मणतील कीं, सदरील वृत्तांचे भाषांतर आपल्या मराठींत जीं वृत्ते प्रसिद्ध आहेत त्यांत (वसंततिलका, भुजंगप्रयात, इंद्रवज्रा व शिखरिणी इत्यादिकांत) केले असते तरीही चालते. तर आह्मास असे वाटते कीं, तशीं मराठी वृत्ते ह्यांत केलीं असतां प्राकृतवाचकांस याच्या मूळ कालीदासकृत संस्कृत नाटकांत सदरील प्रकारच्या गायनप्रकारांविषयीं अनेक कविता आहेत हे समजणार नाहीं, याकरितां तसें केले नाहीं. असो.

मूळ नाटकांत जीं वृत्ते पुरूरवा राजाला लक्षून अन्योक्तिक आहेत तींच मात्र संस्कृत लिहून, खालीं वाजूस 'अर्थ—'अशीं मोठीं अक्षरे घेऊन त्यांचा अर्थ गद्यरूपानें लिहिला आहे. जीं गद्यरूपानें लिहिलीं असतां कथासंदर्भास सारखीं लागतात तीं संस्कृत न लिहितां 'चर्चरिकेचा अर्थ'—'कुटिलिकेचा अर्थ'—अशीं मोठीं अक्षरे घेऊन गद्यरूपानेंच लिहिलीं आहेत, व त्यांपैकीं, ज्या ज्या वृत्तांविषयीं विशेष माहिती मिळाली त्यांच्या नांवांवर * + † इत्यादि प्रकारचीं चिन्हे लिहून पृष्ठाच्या शेवटीं क्रमानें त्यांचें प्रकटीकरण केले आहे.

ठिकठिकाणीं मूळ ग्रंथकारानें 'द्विपदिकेनें दिशा पाहून' व 'चर्चरिकेनें जवळ जाऊन' अशीं वाक्ये लिहिलीं आहेत. तीं प्रथमतः मात्र सदरीलप्रमाणें लिहून, नंतर 'दिशा पाहून' व 'जवळ जाऊन' अशीं लिहिलीं. कारण, वारंवार तींच तींच वाक्ये लिहिलीं असतां वाचकांस कंटाळा येण्याचा व भाषारचनेचें माधुर्यही जाण्याचा संभव आहे.

या कविशिरोमणि कालीदासानें शाकुंतलादि नाटके व रघुवंश आणि कुमारसंभव इत्यादि काव्ये केलीं; परंतु त्यांत या नाटकाच्या

४. थ्या अंकाप्रमाणें चर्चरी इत्यादि गायनप्रकारांविषयीं केलेलीं वृत्ते क्वचित् आढळतात. असो. या कृत्यावरून मूळ ग्रंथकारास कोणकोणत्या विषयांचें ज्ञान होतें याचा विचार करूं झालें असतां अकल गुंग होऊन जाते.

यांत राज्ञी, उर्वशी, चित्रलेखा व सहजन्या इत्यादि पात्रांचीं भाषणें आहेत; त्यांत जेथें जेथें सानुस्वार मात्रा आली आहे त्या त्या स्थानीं • असें चिन्ह ठेवून त्यांच्या भाषणांत भेद ठेवला आहे. कारण, मूळ ग्रंथकर्त्यानेंही पुरूरवा, चित्ररथ व नारद इत्यादि प्रौढ पात्रांचीं भाषणें संस्कृतांत लिहून भेद दर्शविण्याकरितां वरील पात्रांचीं भाषणें बालभाषेत लिहिलीं आहेत.

या नाटकांतील पुरूरवा, उर्वशी, चित्ररथ इत्यादि पात्रांच्या, व कथासंदर्भानें अन्यपात्रें आलीं असून जीं प्रसिद्ध नाहींत त्यांच्या विशेष माहितीकरितां शेवटीं परिशिष्ट लिहिलें आहे तें पाहवें.

या मराठी भाषांतरावरून ज्यांस यत्किंचित् संस्कृत भाषेचें ज्ञान आहे त्यांस संस्कृत मूळ ग्रंथांतील गद्यपद्यांचा सर्व अर्थ समजेल अशी आली आशा करितो.

या पुस्तकास, गजानन चिंतामण वैशंपायन केळवें माहीमकर यांनीं पुष्कळ साह्य केले याबद्दल त्यांचे आली फार आभारी आहे.

यांत दोष तर पुष्कळ असतील ; परंतु विद्वज्जनांनीं हंसक्षीर-न्यायानें गुण ग्रहण करावे, अशी त्यांस विनयपूर्वक प्रार्थना आहे.

मुंबई, ता० २८ जानेवारी }
सन १८७२.

भाषांतरकर्ते.

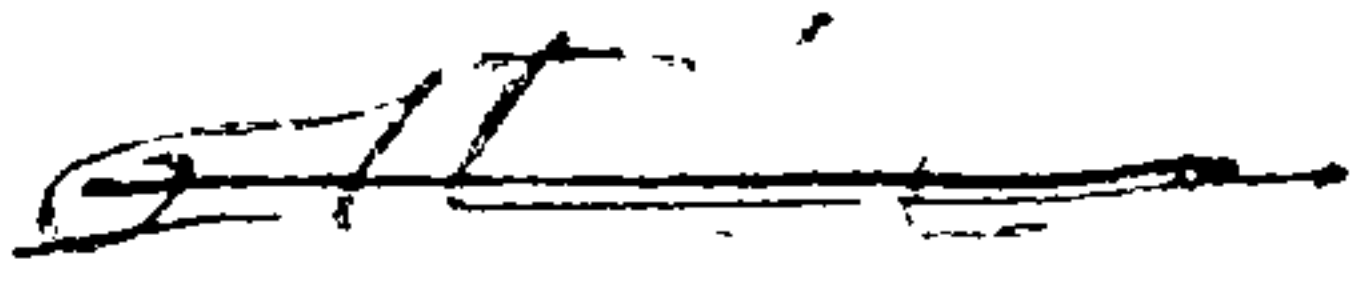
श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक १.

पात्रें.

सूत्रधार.	नाटक करणारा.
मारिष.	त्याचा साहाय्यकारी नट.
रंभा.	} अप्सरा.
सहजन्या.	
मेनका.	
पुरूरवा.	एक राजा, नायक.
सूत.	त्याचा सारथि.
उर्वशी.	एक अप्सरा, राजाची प्रिया, नायिका.
चित्रलेखा.	दुसरी अप्सरा, उर्वशीची सहचरी.
चित्ररथ.	गंधर्व.

हेमकूटपर्वत हें स्थल.

सं. ५८

श्री विक्रमोर्वशी * नाटक.

प्रस्तावना.

मंगलाचरण.

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

वेदांतीं एक ज्यातें पुरुष वदति, जो व्यापुनी व्योमभूमी ॥
राहे, यथार्थ्यवर्ण, ग्रहण न करवे जो पैरां चित्तधार्मी, ॥
ऐसा ज्यामाजि तो ईश्वररव विलसे, प्राप्य जो भक्तियोगें, ॥
प्राणा रोभूनि ज्यातें बुध हृदिं निरखी, तो करो श्रेय रोगें ॥ १ ॥

(मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार प्रवेश करितो).

— सूत्रधार—पुरे आतां विस्तार, अधिक कशाला पाहिजे !
(पडद्याकडे पाहून) अरे मारिषा, ह्या सभासदांनीं प्राचीन कवींचीं
सुंदर व रसभरित अशीं नाटके पाहिलीं आहेत, ह्मणून यांस, मी
महान् कवि कालिदासानें रचलेल्या विक्रमोर्वशीनामें नव्या नाटका-

* यास नाटक झणतात; परंतु शोधाअंतीं हें त्रोटक आहे असें कळतें.
यास प्रमाण— ॥ श्लोक ॥ सप्ताग्रव पंचांकं, दिव्यमानुषसंश्रयं ॥ त्रोटकं नाम
तत्प्राहुः, प्रत्यंकं सविदूषकं (साहित्यदर्पण).

१ आकाश व पृथ्वी. २ यथार्थ आहेत, अक्षरें ज्याचीं असा “ ईश्वर ”
शब्द. ३ अन्यांला. ४ चित्तरूप गृहांत. ५ ईश्वरशब्द. ६ मुमुक्षुजन. ७ पाह-
तो. ८ कल्याण. ९ प्रीतीनें.

च्या खेळाने संतोषित करणार आहे. तर तुम्ही “आपांपल्या स्थानी तयार असावे” असे पात्रवर्गांस सांग.

नट—(प्रवेश करून) जशी आपली आज्ञा.

सूत्रधार—तर आतां मी या विराजमान सभेतील आर्य व चतुर यांस शिरसावंदन करून विनंती करितों.

आर्या (गीति).

सुहृदो औदार्यास्तव, वा, सत्काव्यादरार्थं निजमतिर्ते ॥

अचल कस्तुरि बुधजनहो, ऐका श्रीकालिदासनवकृतिते ॥ २ ॥

(पडद्यांत) “आर्यहो, रक्षण करा, रक्षण करा.”

सूत्रधार—अहो! अकस्मात् आकाशामध्ये विमानांतून जाणाऱ्या जनांचा करुणाशब्द ऐकू येतो, हे काय!! (विचार करून) हो हो, समजले.

साकी.

नरमित्रांच्या ऊरुपासुनि, उद्रवली सुकुमारी ॥

नाय जिचे उर्वशी जाय ती, कैलासां सुरनारी ॥ ३ ॥

दिंडी.

कुबेराज्ञा घेऊनि ती निघाली ॥ अर्धमार्गी असुरांनि बद्ध केली ॥
तयांपासुनि व्हावया मोचनार्ते ॥ करिति सहचरि अप्सरा
रुदनार्ते ॥ ४ ॥

(असें बोलून निघून जातात).

प्रस्तावना समाप्त.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक १ ला.

“ नंतर पडदा न उचलतां अप्सरा प्रवेश करितात.”

अप्सरा—“आर्यहो, रक्षण करा, रक्षण करा.” देवांचा पक्षपाती असून, ज्याची आकाशां गति असा कोणी आहे!

(नंतर पडदा न उचलतां रथावर बसलेला राजा व सारथि प्रवेश करितात).

राजा—पुरे आतां शोक. मी पुरूरवा सूर्याची उपासना करून परतलों; तर मजजवळ येऊन तुमचें कोणापासून रक्षण करावें तें सांगा.

रंभा—दैत्यगर्वापासून.

राजा—त्या दैत्यगर्वानें तुमचा काय अपराध केला?

रंभा—महाराज, ऐकावें. इंद्राला कोणाच्या तपोधिक्याची भीति पडली असतां, त्याचा तपोभंग करणारें जें इंद्राचें सुकुमार आयुध, स्वरूपानें पार्वतीच्या गर्वाचाही परिहार करणारी, आणि स्वर्गास अत्यंत शोभा देणारी अशी आमची प्रियसखी “ उर्वशी ” कुत्रेरगृहापासून परत येतांना अर्धमार्गातच कोणी दैत्यानं चित्रलेखेसहित धरून नेली.

राजा—तो अधम कोणत्या दिशेस गेला हें तुम्हास माहित आहे?

अप्सरा—ईशान्य दिशेस.

राजा—तर तुम्ही दुःख करूं नका. मी तुमच्या सखीस आतां परत आणण्याचा प्रयत्न करितों.

अप्सरा—(आनंदानें) हेंच सोमवंशजास योग्य.

राजा—पण तुम्ही माझी वाट कोठें पाहत वसाल वरें ?

अप्सरा—ह्या हेमकूटपर्वताच्या शिखरावर.

राजा—सूता, तर ईशान्य दिशेस जाण्याकरितां लवकर घोडे हांक.

सूत—जशी महाराजांची आज्ञा. (असें लपून तसें करितो).

राजा—(रथवेगास पाहून) शात्रास, शात्रास ! या रथवेगानें तर पुढें गेलेल्या गहडासही मार्गें टाकूं !! माझे तर,—

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

अश्वांच्या पादघातें जलधर फुटुनी धूलिसे दूर जाती, ॥

आरांच्या मध्यभागीं दुसरि रथजवें भासते आरपंक्ती, ॥

वाजींच्या मस्तकींचें प्रवित्त असुनी चार्मर स्तब्ध राहे, ॥

वर्तें आकर्षुनी हें ध्वजवसन रथप्रान्तभागासिं वहे^१ ॥ ५ ॥

(राजा व सारथि जातात).

सहजन्त्या—सख्ये, राजर्षि तर गेला. तेव्हां आपणही नियामि-
तस्थळीं जाऊं या.

मेनका—गडे, तसंच करूं.

(असें बोलून किंचित् नर्तन करून हेमकूटशिखरावर गेल्या-
सारखें करितात).

रंभा—तो राजर्षि आमच्या हृदयांतिल दुःख घालवील काय !

१ चरणांच्या तडाख्यानें. २ चाकाच्या आणि मांदळ्याच्या मध्ये सुमारे हात हात लांबीचे लांकडाचे तुकडे सभोवार मारिले असतात, ज्यास “ रवे ” झ-
णतात त्यांच्या. ३ रथवेगानें. ४ घोड्यांच्या. ५ विस्तीर्ण. ६ अश्वाच्या मस्तकें
भूषणार्थ जो कलगातुरा असतो तो. ७ निश्चल. ८ वायूनें. ९ निशाणांचें वस्त्र.
१० रथाच्या शेवटल्या भागां. ११ फडकत आहे.

मेनका—याविषयी संशय नकोच.

रंभा—ते दैत्य दुर्जय असतात ल्हाणून ल्हाणतें.

मेनका—पण इंद्रही, युद्धप्रसंग प्राप्त झाला असतां पृथ्वीवरून या राजाला बहुमानानें वोलावून देवांस जय मिळण्यासाठीं सेनेच्या अग्र-भागीं करीत असतो.

रंभा—राजा सर्वथा विजयी होवो ल्हाणजे झालें.

मेनका—(जरा थांवून) सख्यानो, सावध व्हा, सावध व्हा! ज्या राजाच्या रथध्वजावर हरिणाचिन्ह आहे असा राजर्षींचा सोमदत्त नामें शोभायमान रथ दिसतो. हा राजर्षि तर आपलें कार्य सिद्धीस नेल्या-वांचून मार्ग फिरावयाचा नाही, असं मला वाटतें.

(सुशकुन झालासें कल्पून पाहत उभ्या राहतात).

(नंतर रथावर बसलेला राजा, सारथि, आणि चित्रलेखनें उजवे हातानें धरलेली व भयानें डोळे झांकलेली अशी उर्वशी हीं येतात).

चित्रलेखा—सख्ये, सावध हो, सावध हो.

राजा—अगे सुंदरी, सावध हो, सावध हो.

आर्या (गीति).

गेलें भीरु असुरभय, रक्षी इंद्रप्रताप तो ल्हाणुनी ॥

उघडीं आर्यतनेत्रा, रात्र्यंतीं पंकजा जशी नलिनी ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—(आश्चर्यानें) ही अजूनही शुद्धीवर येत नाही! श्वासोच्छ्वासानें मात्र ही जिवंत आहे.

राजा—तुझी सखी फारच भ्याली आहे. पहा—

दिंडी.

इच्या हृदयीं बहु कंप होत आहे ॥ असें सुचवी मंदारमालिका हे ॥

असे विस्तीर्ण स्तनांतरितरिती ॥ फार वेगें फिरफिरुनि उडे वरती ॥ ७ ॥

१. भिद्ये. २. विस्तीर्ण नेत्राला. ३. प्रभातकालीं. ४. कर्मलिनी. ५. मंदार-पुष्पांची माळ. ६. विशाल अशा स्तनांच्या मध्ये.

चित्रलेखा—(करुणायुक्त) सख्ये उर्वशी, आपलं चित्त ठिका-
णावर आण. अगे, असं न केल्यानं तूं अप्सरा नाही अशी
दिसतेस.

राजा—

साकी:

अजुनि न सोडी कंप इच्या या, कुसुममृदू हृदयातें ॥
पदर तिचा सुचवीत कुचांतरिं, पावुनियां स्फुरणातें ॥ ८ ॥
(उर्वशी सावध होते).

राजा—(आनंदानें) चित्रलेखे, तुझे दैव चांगलें; ही पहा तुझी
सखी सावध झाली !

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

चंद्राच्या उदर्यां क्रमें जशि तमें^१ होते रिती यामिनी ॥
होते धूमविहीन जेंवि हुतर्धुग्ज्वाला क्रमा पावुनी ॥
कीं होते तटमृत्तिकें गहुळली गंगा जशी निर्मला ॥
तैशी ही सुकुमारमूर्ति गमते निर्मोह ऐशी मला ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—सख्ये उर्वशी, सावध हो. शरणागताचें रक्षण
करणाच्या महाराजांनीं त्या मेल्या देवशत्रु दानवांचा पराभव केला.

उर्वशी—(डोळे उघडून) मी युद्ध पाहणाऱ्या इंद्रापाशीं आलें
काय ?

चित्रलेखा—इंद्राजवळ नव्हे; इंद्रासारिखा प्रतापी जो पुरूरवा
त्याजवळ.

उर्वशी—(राजाला पाहून मनांत) दैत्य राजाचे गडवडीनं मज-
वर उपकार केला ! *

१ फुलासारखें मऊ. २ अंधकारानें. ३ रिकामी. ४ रात्रि. ५ धुरानें
रहित. ६ हविर्द्रव्य खाणाऱ्या अग्नीची ज्वाला. ७ उर्वशी. * ह्यणजे
अशा सुंदर पुरुषाचें दर्शन झालें.

राजा—(उर्वशीला पाहून मनांत) सर्व देवांगना नारायण ऋ-
षीला मोहवीत असतां, त्याच्या मांडीपासून उत्पन्न झालेली ही उर्व-
शी, इजला पाहून त्या लाजल्या हें ठीकच. अथवा ही तृष्टि त-
पस्व्याची नव्हे असें मला वाटतें. कशावरून, तर—

श्लोक (शुद्धकामदावृत्त).

कर्मलजें स्वयें निर्मिलें इला ॥ उदधिजें दिली कांति हे तिला ॥
कुसुममास तो साँह्य घेतला ॥ मदन हाचि शृंगार जाहला ॥१०॥

श्लोक (कामदावृत्त).

ना तरी असे पूज्य जो ऋषी ॥ ना विलासि जो शुद्ध तापसी ॥
यापरी जर्गी वृत्ति जो धरी ॥ मूर्ति ही अशी केंवि तो करी ॥११॥

उर्वशी—सख्ये चित्रलेखे, आपल्या सख्या कोठें आहेत बरं ?

चित्रलेखा—आह्मांला अभय देणाऱ्या महाराजांस माहित आहे.

राजा—(उर्वशीकडे पाहून) तुझ्या सख्या फार दुःखांत आहेत.

पहा—

श्लोक (पृथ्वीवृत्त अथवा केका).

जरी सहजवृत्तिनें दिसशि तूं जना एकदा ॥

तरी स्वमनिं तो वदेल इज मी विलोकीं कदा ॥

असें असुनियां तुझ्यावरिच ज्यांचि आहे रती ॥

अशा तुजविणें सख्या किति सखेद गे आसती ? ॥ १२ ॥

उर्वशी—(मनांत) तुझें वचन केवळ अमृतासारखें आहे. चं-
द्रापासून अमृतस्राव होईल यांत काय आश्चर्य. (उघडपणें) ल-
णूनच माझें मन त्वरा करितें.

राजा—(हातानें दाखवून)—

आर्या (गीति).

ह्या त्वत्सख्या गिरीर्वरि, वसुनि पहाती त्वदीयवेदनाते ॥
उत्सुकंनयनीं जैसे, जन राहुविमुक्तचंद्रविंबाते ॥ १३ ॥

(उर्वशी उत्कंठेनें पाहते).

चित्रलेखा—सख्ये, मजकडे कां पाहतेस ?

उर्वशी—सुखदुःखाच्या विभागी होणाऱ्याला पाहते.

चित्रलेखा—(हास्य करून) अगे, असा कोण ?

उर्वशी—कोण क्षणजे, स्नेही जन.

रंभा—(मोठ्या आनंदाने पाहून) चित्रलेखेसहित आमच्या प्रियसखी उर्वशीला घेऊन, “ * विशाखा ” नक्षत्रांसहवर्तमान भगवान् चंद्रमा आल्यासारखा हा राजर्षि आपणाजवळ आला !

मेनका—(न्याहाळून) सख्ये, आमची प्रियसखी परत आणिली, आणि राजर्षिही सुखरूप परतला, ह्या दोन्ही गोष्टी चांगल्या झाल्या.

सहजग्या—सख्ये, तूं असं क्षणत होतीस कीं तो दैत्य दुर्जय आहे!

राजा—हे सूता, हें हेमकूटपर्वताचें शिखर, येथें रथ उभा कर.

सून—जशी महाराजांची आज्ञा. (असें वोलून त्याप्रमाणें करितो).

(उर्वशी रथाचा हिसका वसल्यानें तोल गेल्यासारखें करून भिऊन राजावर टेंकते).

राजा—(मनांत) झाला झाला, आज माझा विषयावतार सफल !

१ हेमकूटपर्वतावर. २ तुझ्या मुखाला. ३ उत्कंठित नेत्रांनीं. ४ राहून सोडलेल्या चंद्रविंबाला. * ह्या नक्षत्राच्या दोन चांदण्या असतात.

साक्या.

गेला तोल रथाच्या वेगें, ह्मणुनी विशालनेत्रा ॥

विब्हल होउनि कोमल अंगें, स्पर्शियलें मम गात्रा ॥१४ ॥

त्यायोगें रोमांच थरासुनि, या देहावरि उठले ॥

वाटे मज मदनेंचि आपले, अंकुर विस्तृत केले ॥ १५ ॥

उर्वशी—(लाजून) सख्ये, थोडी दूर सर वरें.

चित्रलेखा—नाहीं, माझ्यानं सरवत नाहीं.

रंभा—आमचें अशा प्रकारचें प्रिय करणाऱ्या राजर्षींचा स-
त्कार करूं या.

अप्सरा—असं करूं. (असें बोलून राजाजवळ जातात).

राजा—सूता, येथें रथ थांबीव. जोंपर्यंत,

आर्या (गीति).

ही उत्सुक^३सुभ्रू निजसूत्सुक^४दयितागणांसि भेटेल ॥

जेंवी वसंतशोभा, स्वप्रियवल्लीगणांसि अतिवेलें ॥ १६ ॥

सूत—वरें आहे. (असें ह्मणून रथ उभा करितो).

अप्सरा—(आनंदानें) महाराज, आपण विजयानं फारच शोभतां.

राजा—तुह्मी सखीच्या भेटानें—

उर्वशी—(चित्रलेखेचा हात धरून, व रथावरून खालीं उतरून)
सख्यानों, मला घट्ट आलिंगन द्या. कारण, पुनः मी आपल्या मैत्रि-
णींना पाहीन अशी आशा नव्हती.

(सख्या तिच्या गळ्यांत मिठ्या घालतात).

मेनका—(आशीर्वाद केल्यासारखें) सर्वथा महाज^५ पृथ्वीचें
पालन करणारे होवोत.

१ उर्वशी. २ देहाला. ३ उत्कंठित, व चांगल्या भावनांची उर्वशी.

४ आपल्या उत्कंठित सख्याला. ५ अत्यंत.

सूत—आयुष्मन्, ह्या मोठ्या ध्वजवंशानें सुचविलें कीं,

आर्या (गीति).

गगनांतुनि कोणी हा, जांबूनदवाहुभूषणें धरुनी ॥

उत्तरे शैल^१ग्रावरि, मेघ जसा यु^२त तडिल्लतेक^३रुनी ॥ १७ ॥

अप्सरा—काय हें आश्चर्य, चित्ररथ आला !

(नंतर चित्ररथ प्रवेश करितो).

चित्ररथ—(राजाजवळ येऊन आनंदानें) उपकारानें परिपूर्ण अशा पराक्रमाच्या महिम्यानें आपण शोभत आहां.

राजा—काय ! हे गंधर्वराज !! (रथांतून उतरून) प्रियमित्राचें येणें चांगलें झालें. (असें बोलून एकमेकांच्या हातांत हात घालून),

चित्ररथ—मित्रा, केशी^४ दैत्यानें उर्वशीला नेली हें ऐकून तिला परत आणण्याकरितां इंद्रानें गंधर्वसेना पाठविण्याची तजवीज केली; इतक्यांत विमानचाऱ्यांपासून—

श्लोक (रथोद्धतावृत्त) .

ऐकुनी यश तुझे पहावया ॥ पातलों तुज समीपभागे या ॥

घेउनी इजशिं तूं समागमें ॥ इंद्रदर्शन करों असें गमें ॥ १८ ॥

त्वां इंद्राचें मोठें प्रियच आचरण केलें. पहा—

श्लोक (अनुष्टुप्) .

पूर्वीं नारायणानें ही, देवेंद्रासिं समर्पिली ॥

आतां दैत्यांसि जिंकूनी, मित्रें त्वां त्यास दीधली ॥ १९ ॥

राजा—मित्रा, असें नव्हे.

१ सुवर्ण. २ पर्वताच्या शिखरावर. ३ युक्त. ४ विशुद्धतेनं. ५ वाटें. ६ ऋषीनें.

श्लोक (चामरवृत्त).

इंद्रपक्षवीर शक्रशात्रवांसि जिंकिनी ॥

तो प्रताप जिष्णुचा सप्रग्र जाण निश्चिती ॥

कां तरी मृगेन्द्रभूतगव्हरप्रतिध्वनी ॥

तत्क्षणींच मारितो मतंगजांसि काननीं ॥ २० ॥

चित्ररथ—पराक्रम करून त्याची प्रतिष्ठा न भिरविणें हेंही परा-
क्रमाला भूषणच होय.

राजा—सख्या, ही वेळ इंद्राला भेटण्याची नाही. हणून तूच
इला महेंद्राजवळ घेऊन जा.

चित्ररथ—जशी महाराजांची मर्जी असेल त्याप्रमाणें. (इकडून
इकडून, असें—चलावें) .

(असें वोलून सर्व निघून जातात).

उर्वशी—(एकीकडे). सख्ये चित्रलेखे, आमच्यावर उपकार
करणान्या राजर्षीला माझ्यानं विचारवत नाहीं; तर तूच माझें
मुख हो.

चित्रलेखा—(राजाजवळ जाऊन) महाराज, उर्वशी अशी वि-
ज्ञापना करिते कीं, महाराजांची कीर्ति प्रियेसारिखी देवलोकीं नेऊं
इच्छितें.

राजा—जावें, पुनः भेट होण्याकरितां.

(असें वोलल्यानंतर अप्सरा व गंधर्व विमानांत
वसल्यासारखें करतात).

उर्वशी—(पडल्यासारखें दाखवून) काय हें आश्चर्य, या वेलीच्या
फांदीला माझी एकसराची वैजयंती माळ गुंतली ! (असें भिन्न क-
रून राजाकडे पाहते). सख्ये चित्रलेखे, इला सोडीव.

१ इंद्रशत्रूला. २ इंद्राचा. ३ सिंहापासून उत्पन्न झालेला गुहंतला प्रति-
शब्द. ४ हर्षाला. ५ अरण्यांत.

चित्रलेखा—(पाहून व हास्य करून) अगे, ही फारच गुंतली आहे ! इला सोडविणं मोठं कठीण ! !

उर्वशी—आतां मस्करो पुरे, इला सोडीव.

चित्रलेखा—अगे, माझ्यानं इच्चं सुटणं कठीण दिसतं; परंतु कशी तरी सोडवीन.

उर्वशी—(हास्य करून) अगे प्रियसख्ये, या बोलण्याची तुला आठवण राहिल ना ?

राजा—

श्लोक (वसंततिलकावृत्त).

वेली तुवां मजवरी उपकार केला ॥

जातां पथांतुनि इची धरिलीस माला ॥

या कारणें मुरडेली कुटिलोक्षि जेव्हां ॥

म्यां पाहिलें फिरानि तद्वदनार्थ तेव्हां ॥ २१ ॥

(चित्रलेखा सोडविते). (उर्वशी राजाकडे पाहत असतां दुःखाचे श्वास टाकून आकाशांत जाणाऱ्या आपल्या सख्यांस पाहते).

सूत—महाराज—

दिंडी.

सुरेंद्राच्या अपराधि दानवांसीं ॥

सिंधुमाजी टाकूनियां तयांसीं ॥

तुझ्या भौतीं वातास्र परत आलें ॥

जसा विवरीं येतसे भुर्जग लीलें ॥ २२ ॥

राजा—तर रथ इकडे आण, मी वर चढतो.

(सूत तसें करितो व राजा नाच्यानें रथावर चढतो).

१ मार्गे वळी. २ कपटदृष्टि अशी उर्वशी. ३ तिचें अर्धें तोंड.
४ भात्यांत. ५ विळांत. ६ सर्प.

उर्वशी—(इच्छायुक्त राजाकडे पाहते) या उपकार करणाऱ्या राजाला मी पुनः कधी तरी पाहीन काय ! (नंतर गंधर्व आणि सख्या यांसहवर्तमान निघून जाते).

राजा—(उर्वशीच्या मार्गाकडे तोंड करून) अहो ! मदन अलभ्य वस्तूची इच्छा करणारा आहे ! !

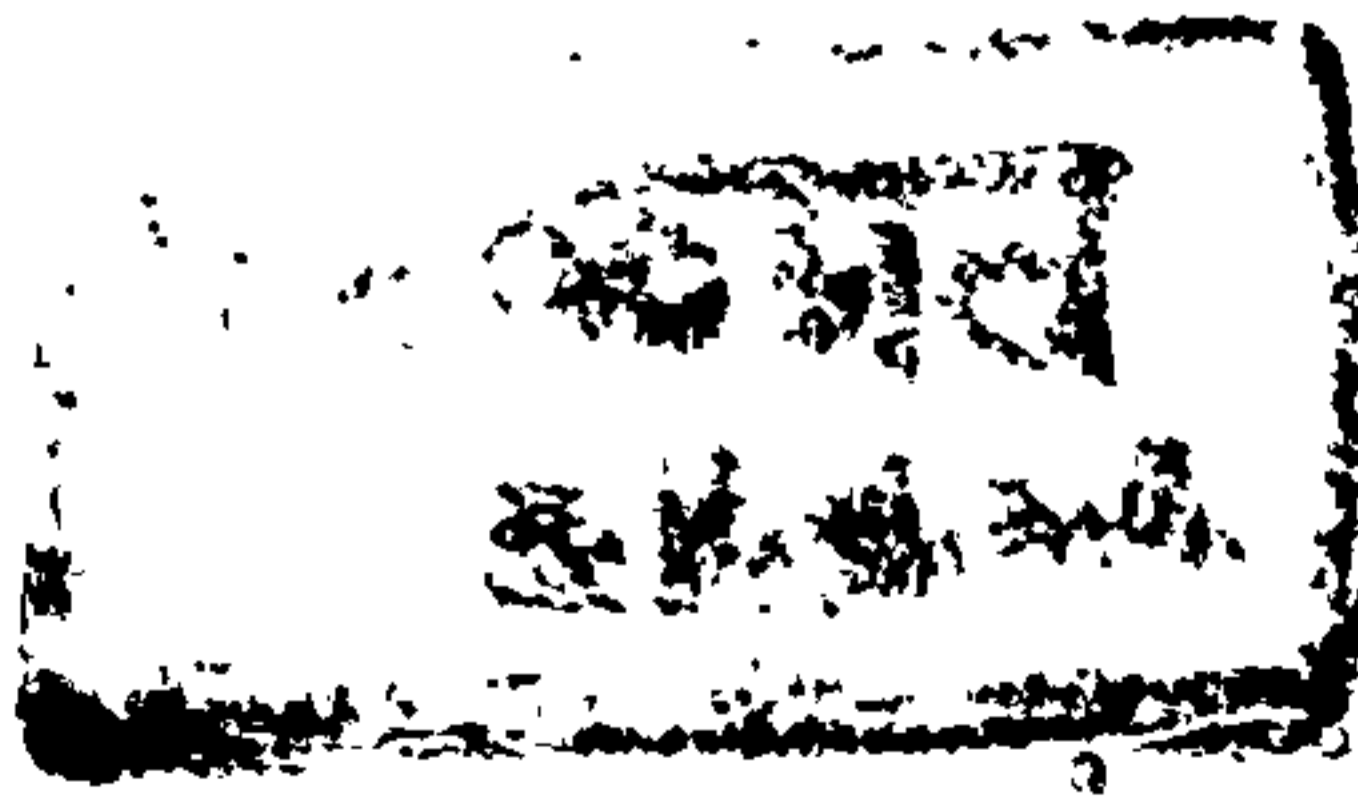
श्लोक (शिखरिणीवृत्त).

नर्भति जाणारी विबुधैवनिता ही निजबळें ॥
बलात्कारें माझ्या तनुंतुनि हरी चित्त सगळें ॥
जसें व्योमीं जातां करुनि नलिनीनालदलना ॥
तयांतूनी तंतू हरण करिते हंसललना ॥ २३ ॥

(सर्व निघून जातात).

पहिला अंक समाप्त.

१ आकाशांत. २ सुरस्त्री, उर्वशी. ३ शरीरांतून. ४ आकाशांत. ५ कमळिणीच्या देंटीच्या छेदाला. ६ हंसीण.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक २.

पात्रें.

- विदूषक किंवा माणवक.. . . . राजाचा खुषमस्कन्या.
निपुणिका अथवा चेटी.. . . . राणीची दासी.
पुरूरवा राजा.
चित्रलेखा. एक अप्सरा, उर्वशीची सहचरी.
उर्वशी अप्सरा, राजाची प्रिया.
काशीराजकन्या. राजाची पद्मभिषिक्त स्त्री, देवी.
वैनालिक. राजाचा चोपदार.

राजमहाल हें स्थल.

अंक २ रा.

(नंतर विदूषक प्रवेश करितो).

विदूषक—(गडबडीने) अहो, मी निमंत्रणक. खिरीसाठीं जशी माझी जीभ हुळहुळते तशी राजाची गुप्त गोष्ट उघड करण्याविषयीं माझी हुळहुळलेली जीभ या मनुष्यांच्या गर्दीमध्ये माझ्याने आवरवत नाहीं. तर जोंपर्यंत राजा धर्मासनावर बसला आहे, तोंपर्यंत या “देव-च्छंद” नामक देवाल्यांत जाऊन बसतो. तेथें लोकांची गर्दीही कमी आहे. (इकडे तिकडे फिरून व हातांनीं तोंड दावून बसतो).

(नंतर चेटी प्रवेश करिते).

चेटी—(मनांत) मला काशिराजकन्या बाईसाहेबांनीं आज्ञा केली आहे कीं, सख्ये निपुणिके, जेव्हांपासून आर्यपुत्र, भगवान् सूर्याची उपासना करून परत आले, तेव्हांपासून चिंताग्रस्त दिसता-त ; लपून तूं विदूषकापासून त्यांच्या उत्कंठेचें कारण युक्तीनें काढून घे. तर मी त्या लबाड ब्राह्मणास कोणत्या रीतीनें विनवूं ! किंवा राजाची गुप्त गोष्ट त्याचे पोटांत, गवतावर पडलेल्या दहिंवरासारखी फार वेळ राहणार नाहीं असं मला वाटतं. तर आतां मी त्यास शोधून काढितें. (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) अग बाई ! हा तर माकडाच्या चित्राप्रमाणें कांहीं मसलत करित येथंच लपून बसला आहे !! तर याचे जवळ जावें. (जवळ जाऊन) आर्य, वंदन करितें.

विदूषक—तुझे शुभ असो. (आपल्याशीं) अरे ! ह्या दुष्ट चेटीला पाहून तें राजगुह्य तर त्वदय फोडून बाहेर निघूं पाहतें !! (किंचित् मुख आच्छादून उघडपणें) अगे निपुणिके, गायनादि व्यापार सोडून कोठें चाललीस बरे ?

चेटी—बाई साहेबांच्या आज्ञेनें आपल्यास पाहण्याकरितां.

विदूषक—राज्ञीनें काय आज्ञा केली आहे ?

चेटी—बाई साहेब लगतात कीं, मी दुःखांत असतांही आपण मला भेटावयास आलां नाहीं, इतकी आपली अवकृपा कां झाली बरं ?

विदूषक—अगे निपुणिके, माझ्या प्रिय मित्रानें प्रतिकूल असें तर कांहीं केलें नाहींना !

चेटी—जिच्या सार्ठीं आमचे महाराज उत्कंठित आहेत त्या स्त्रियेच्या नांवानें त्यांनीं देवीला हाक मारिली.

विदूषक—(मनांत) काय ? मित्रानेंच गुह्य उघड केलें ! तर आतां मी ब्राह्मणानें जीभ कशी आवरावी ! ! (उघडपणें) हँ, त्या सुंदर उर्वशी अप्तरेचें नांव घेतलें असेल नाहीं बरें ? अगे, तिच्या दर्शनानें त्यास जो उन्माद चढला तेणेंकरून तो देवीसच दुःख देतो असें नाहीं; मलाही ब्राह्मणाला त्रास देतो. सुखानें खाऊं पिऊं देत नाहीं.

चेटी—(मनांत) मी महाराजांचा गुह्यरूपी किल्ला भेदून आपलें काम तर करून घेतलं. आतां ही गोष्ट बाईसाहेबांना जाऊन सांगतें. (जाऊं लागते).

विदूषक—अगे निपुणिके, माझा देवीला निरोप सांग कीं, ह्या उर्वशीरूप मृगतृष्णेपासून माझे मित्राचें मन मागें फिरविण्याचे कामांत मी तर थकलों. आतां कदाचित् तुझें मुखकमल पाहून त्याचें मन वळेल तर वळेल !—

चेटी—जशी आपली आज्ञा. (असें लणून निघून जाते).

(पडद्यांत स्तुतिपाठकाचा शब्द होतो).

महागात्र, जय असो, जय असो.

श्लोक (शार्दूलविक्रीडितवृत्त).

आलोकौववि नाशितो ^१तिमिर जो लोकांसि पोषी असा ॥

भानूंचा अधिकार उद्यम जसा आहे तुझाही तसा ॥

राहे एक नभान्तरां क्षण उभा नक्षत्रनेता पहा ॥

तूही वा दिनपर्ष्वभागसमयीं विश्रान्ति घेसी अहा ॥ २४ ॥

विदूषक—(कान देऊन) हा माझा प्रिय मित्र धर्मासनापासून उठून इकडेसच येत आहे; तर त्याचा पार्श्ववर्ती होण्यास मी जातो.

(असें बोलून जवळ जातो).

* प्रवेशक समाप्त.

(नंतर उत्कंठित राजा व विदूषक प्रवेश करितात).

राजा —

दिंडी.

अचुक मदनै शरघात मला केला ॥

स्पर्श होतां मम हृदयभेद झाला ॥

तयामार्गें सुरसुंदरी शिरुनी ॥

हृदयें माझ्या बैसली त्वरेंकरुनी ॥ २५ ॥

विदूषक—खरोखर, काशीराजकन्येसही हीच पीडा होत आहे.

राजा—(निरखून पाहून) त्वां गुह्य गोष्ट फोडली असें वाटतें.

१ लोकालोक पर्वतापर्यंत. दुसऱ्या अर्थी जितका मुलूख राजाच्या ताब्यांत आहे तेथपर्यंत. २ अंधकार. दुसऱ्या अर्थी अज्ञान. ३ सूर्याचा. ४ आकाशाच्या मध्यभागी. ५ सूर्य. ६ दिवसाचे साहा भाग केले असता संध्याकाळचा ५ घटिका दिवस राहतो त्या वेळीं.

* प्रवेशक हाणजे, नाटकांत मुख्य पात्र येण्याअगोदर अत्रांतर पात्र येऊन कथासंदर्भाथे जो विषय बोलतें तो. ७ तद्दयांत

विदूषक— (मनांत) त्या बटकीच्या पोरी निपुणिकेनें मलां फसविलें, एरव्हीं राजा असें मला कां विचारिता ?

राजा—तूं कां उगीच राहिलास ?

विदूषक—मित्रा, मी इतकी जीभ आवरली आहे कीं तुला देखील उत्तर नाहीं.

राजा—ठीक आहे. बरें, आतां मी कोणत्या उपायानें आपणास करमणूक करूं ?

विदूषक—मित्रा, पाकशाळेंत जाऊं या.

राजा—तेथें काय आहे ?

विदूषक—तेथें! पांच प्रकारचें भक्ष्य!! उत्तम अन्नाचें भोजन व मोदकशर्करादि खाऊन तूं आपली उत्कंठा घालीव.

राजा—अरे, तेथें तुझ्या इच्छेप्रमाणें मिळेल ह्मणून तूं रमशील. परंतु मी तर दुर्लभ वस्तूची इच्छा करणारा, त्या म्यां आपलें चित्त कसें रमवावें ?

विदूषक—मी ह्मणतो कीं, तूं त्या उर्वशीच्या दृष्टीस पडला आहेस.

राजा—बरें, पुढें काय ?

विदूषक—असें असेल तर मला वाटतें कीं, ती दुर्लभ नाहीं.

राजा—ह्या जगांत तिच्या रूपाची बरोबरी करणारा कोणी नाहीं.

विदूषक—तुझ्या बोलण्याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. त्या उर्वशीच्या रूपाची बरोबरी करणारा कोणी नाहीं असें तूं ह्मणतोस, यांत विशेष तें काय ? पहाना, माझ्याही रूपाची बरोबरी करणारा कोणी नाहीं.

राजा—तिच्या मध्येक अवयवाचें वर्णन मी तुजपुढें केलें नाहीं. तर थोडक्यांतच सांगतो, ऐक.

विदूषक—मी एकचित्तैकरून ऐकतो.

राजा—मित्रा,—

दिंडी.

तिचें शोभे लावण्य मृदु शरीर ॥ अलंकाराचा असे अलंकार ॥
वेषरचनेचें प्रसाधनविधानं॥ तदुपमेसीं तें असेचि उपमानं॥ २६॥

विदूषक—तर जो तूं दिव्यरसाची इच्छा करणारा त्या त्वां,
मृगजलाची इच्छा करणाऱ्या चातकासारखी त्या सुंदर रूपाची
इच्छा धरिली आहे.

राजा—मित्रा, आतां तर नानाप्रकारचे शीत उपचारांशिवाय
मला सुख होणार नाहीं. तर प्रमदवनाचा मार्ग दाखीव.

विदूषक—आतां याउपर काय गति होईल !!

(असें बोलून प्रमदवनांत जाऊं लागतात).

विदूषक—मित्रा, हा प्रमदवनसमीपभाग, बोलावल्यावांचून सुगंध
व शीतल असा दक्षिणवायु पुढें करून आपणास सामोरा आला काय !

राजा—या वायूला हें विशेषण योग्यच आहे. हा पहा—

आर्या (गीति).

कुंदलतेसीं हर्षवि, माधविवल्लीस कांति सिंचितसे ॥

औदार्यस्नेहीं हा, कामीसा मलयवायु भासतसे ॥ २७ ॥

विदूषक—असेंच तुझ्या मनांत येवो. आतां या प्रमदवनांत
प्रवेश कर.

राजा—मित्रा, तूच पुढें हो.

(दोघे प्रवेश करतात).

राजा—(त्रास झालासें दाखवून) मित्रा, या प्रमदवनांत आ-
ल्यानें माझे दुःख कमी होईल असें वाटत होते; परंतु तें उलट
झालें !!

१ वेषरचनेला शोभा देण्याला मुख्य कारण असें. २ त्याच्या उपमेला. ३ उपमा.

साक्या.

विरहतप्र मन शांत कराया, आलों या उद्योनीं ॥

परि या चिन्ता शांति न होतां, अधिक होतसे ग्लानी ॥२८॥

जैसें जलपूरानें वाहत, गेलेल्या मनुजातें ॥

मध्ये दुस्तरतरण आलिया, तेंद्वपु विव्हल होतें ॥ २९ ॥

विदूषक—असें कां ?

राजा—

॥ पद ॥

(गिरिजापति संकटें, पाहिं तूं मला. या चालीवर).

सख्या मी किती साहूं, विरहवेदना ॥ स० ॥ ध्रु० ॥

असुलभ जी प्रिया तिची, करित वासना ॥

वळवितसें परि मन हें, मार्गेहि फिरेना ॥ स० ॥ १ ॥

अशा समयिं कशि करुणा, मदनही करीना ॥

प्रथमचि हा जरि इतकें, विंधितो मना ॥ स० ॥ २ ॥

तरी पुढें किती—नसति, जीर्ण दलें ज्यांना ॥

दाखवितां आम्रांनीं, कोमलांकुरांना ॥ स० ॥ ३ ॥ ३० ॥

विदूषक—शोक करूं नको. इच्छिलेली वस्तु प्राप्त करून देण्यास कामदेव थोडक्याच वेळांत तुला साह्य करील.

राजा—हें तुझे ब्राह्मणाचें वचन शुभसूचक मानून घेतलें.

(असें बोलून इकडे तिकडे फिरतात).

विदूषक—पहा पहा महाराज, वसंतऋतु प्राप्त झाला असें सुचविणाऱ्या प्रमदवनाच्या सुंदर शोभेला—

राजा—अरे, ती तर मी पावलोपावलीं पाहत आहे. येथें तर—

श्लोक (वसंततिलकावृत्त).

कोरांठिचें फुल वधूनखतुल्य रागीं ॥
 आरक्त आणि सितें नीलहि दोहें भागीं ॥
 शोभो अशोक^१ निजकांतिस दाखवाया ॥
 उद्युक्त हें न धरि धीर विक्रासि व्हाया ॥ ३१ ॥
 थोडीं रजें वरति घेउनि मंजरी ती ॥
 अग्रीं पिशंगि^२ दिसते मज रम्य चूर्तीं ॥
 मुग्धत्व आणि तरुणत्व वयांतरीं हीं ॥
 मित्रा वसंतऋतु कांति खरेचि राही ॥ ३२ ॥

विदूषक—राजा, नीलमण्यांच्या शिलांनीं सुंदर बांधलेला हा माधवीलतामंडप, भ्रमरांच्या पावलांनीं खडलेल्या प्रफुल्लित पुष्पे-
 करून आपली पूजा करण्याविषयीं उद्युक्त आहे. तर ह्याजवर कृपा करावी.

राजा—जशी तुझी इच्छा. (असें बोलून जाऊन बसतात).

विदूषक—तर आतां येथें बसून उर्वशीविषयीं झालेली उन्कंठा,
 सुंदर लतांकडे प्रेमयुक्त पाहून दूर कर.

राजा—(श्वासोच्छ्वास टाकून)—

श्लोक (मालिनीवृत्त).

श्रवण कर सख्या तूं पुष्पभारें जयांच्या ॥
 रुचिर असति शाखा वन्यवल्ली तयांच्या ॥
 अभिर्नैवसुषमेच्या ठायिं माझे रमेना ॥
 मन अमरवधूवांचूनि धैर्या धरीना ॥ ३३ ॥

तर याविषयीं उपाय योज.

१ स्त्रियेच्या नखासारखें. २ वणनीं. ३ कृष्णवर्ण. ४ अशोक वृक्षाचें फूल.
 ५ पिंगटवर्ण. ६ आम्रवृक्षावर. ७ नव्या शोभेच्या.

विदूषक—(विचार करितो) मी विचार करितो; पण बाबा, रडण्यांणीं माझ्या एकचित्ततेचा भंग करूं नको. (सुशकुन झालासें कल्पून आपल्याशीं) अहो ! मी उपाय योजितो.

राजा—

आर्या (गीतें).

ती इंदुमुखी अमुलभ, परि विपरित कामकेलि भासतसे ॥

वांच्छितसिद्धी संमुख, असतां मन जेंवि सौख्य पावतसे ॥३४॥

(याप्रमाणें कामातुर होऊन वसतां).

(नंतर आकाशमार्गानें उर्वशी व चित्रलेखा प्रवेश करितात).

चित्रलेखा—सख्ये उर्वशी, जाण्याचें कारण न सांगतां कुणीकडे चाललीस ?

उर्वशी—(कामवेदना झाल्यासारखें दाखवून व लज्जायुक्त) गडे, हेमकूटपर्वतावर वेलीच्या शाखेला माझी वैजयंती माळ गुंतली, ती सोडवायला तुला मी सांगितलें. तेव्हां तूं मस्करी करून झणालीस कीं, अग, ही तर बाई फार गुंतली आहे, माझ्यानं नाहीं सुटत. आणीक माझ्या जाण्याचें कारण कां विचारतेस ?

चित्रलेखा—तर मग तूं त्या राजर्षि पुरूरव्याजवळ जातेस काय ?

उर्वशी—मी सगळी लाज सोडून तिकडे चाललें आहे.

चित्रलेखा—सख्ये, पण पहिल्यानं तूं पुढें कोणाला पाठविलें आहेस काय ?

उर्वशी—हो तर,—मन.

चित्रलेखा—तरी थोडा वेळ धीर धर.

१ चंद्रवदना उर्वशी. २ मदनक्रीडा. ३ इच्छिलेल्या वस्तूची सिद्धि.
४ होण्याला अगदीं जवळ.

उर्वशी—कामदेव माझे पाठीस लागला आहे; मग मी धीर कसा धरूं !

चित्रलेखा—तर मग वाई माझ्यानं काहीं बोलवत नाहीं.

उर्वशी—गडे चित्रलेखे, रस्त्यांत काहीं आडकाठी येणार नाहीं अशी मला वाट दाखीव.

चित्रलेखा—भरंवसा ठेव, कीं भगवान् जो बृहस्पति त्यानं अपराजिता नांवाची शिखाबंधनी विद्या शिकविली आहे, तिच्यामुळं आपल्याला दैत्यांपासून त्रास होणार नाहीं.

उर्वशी—गडे, तें सगळं मला ठाऊक आहे; पण मी फार भ्याल्यानं माझा भरंवसा बसत नाहीं. (असें बोलून दोघी इकडे तिकडे फिरतात).

चित्रलेखा—सख्ये, पहा पहा ! भगवती भार्गीरथी, यमुनेच्या संगमीं पवित्र उदकांत आपलं प्रतिबिंब पाहते काय, असं हें प्रतिष्ठान नामें नगरीचं शिरोभूषणरूप राजाचं मंदिर, याजवळ आपण आलों.

उर्वशी—(इच्छायुक्त पाहून) सख्ये, काय सांगूं ! स्वर्ग आपल्या आपण उतरून एथं आला आहे ! ! वरं, पण शरण आलेल्यावर दया करणारा तो राजा कोठं आहे ?

चित्रलेखा—अगे, नंदनवनाच्याच एका प्रदेशासारखं हें प्रमदवन एथं आपण उतरूं, लणजे आपल्याला समजेल.

(दोघी उतरतात).

चित्रलेखा—गडे, हा पहिल्यानं उगवलेल्या चंद्राप्रमाणं तुझी चंद्रिकेची वाट पाहत बसला आहे.

उर्वशी—सख्ये चित्रलेखे, आतां या महाराजांचं दर्शन तर मला पहिल्यापेक्षांही फार प्रिय वाटतं.

चित्रलेखा—ठीकच. तरं ये आपण जवळ जाऊं.

उर्वशी—अगोदर एकदम नाहीं जाणार बाई ! या गुप्त विद्येनं त्याच्या जवळ नकळत उभं राहून तो आपल्या सोबत्याबरोबर एकांतीं काय काय गोष्टी करतो आहे त्या ऐकूं.

चित्रलेखा—वरं तर, तुझ्या मनासारखं कां होईना.

(दोघी बोलल्याप्रमाणें करितात).

विदूषक—हे राजन्, दुर्लभ प्रियेचा समागम होण्याविषयीं मी उपाय योजिला.

उर्वशी—अशी कोण दैववान असावी कीं, जिला राजा शोधित असतांही ती आपल्यांतच चूर !

चित्रलेखा—हें समजायाला का उशीर पाहिजे ?

उर्वशी—सख्ये, माझ्यामध्ये शक्ति आहे; परंतु एकाएकीं समजून घेण्यास भितें.

विदूषक—राजा, मी बोलतो इकडे तुझें चित्त आहेना? “दुर्लभ प्रियेचा समागम होण्याविषयीं उपाय योजिला.”

राजा—मित्रा, सांग.

विदूषक—राजा, स्वप्नामध्ये भेट करून देणाऱ्या निद्रेचा तूं स्वीकार कर; अथवा उर्वशीचें पटावर चित्र लिहून, आपलें मन त्याकडे पाहून पाहून रिझीव.

उर्वशी—मना, धीर धर.

राजा—अरे मित्रा, दोन्हीही उपाय निरूपयोगी आहेत.पहा—

दिंडी.

कामबाणीं मम हृदय सलत आहे ॥

कशी मजला योगिनी शोष लाहे ॥

लिहूनि चित्रीं पाहवें जरी तीतिं ॥

अश्रु माझ्या सोडिना लोचनांतें ॥ ३५ ॥

चित्रलेखा—सख्ये, हें बोलणें तूं ऐकलंस ना ?

उर्वशी—ऐकलं, तरी अजून अणखी माझ्या मनाला ऐकावंस वाटतं.

विदूषक—माझ्या बुद्धीचें सामर्थ्य तें इतकेंच.

राजा—(श्वासोच्छ्वास टाकून)—

श्लोक (पंचचामरवृत्त).

मनांतलें विशाल दुःख माझिया न जाणते ॥

असूनि माझि ठाडकी रंती मला न मानते ॥

तशा जनींहि ठेववूनि वंध्यसंगलालसा ॥

अनंगवीर शस्त्रदक्ष होउ तो तरी कसा ॥ ३६ ॥

उर्वशी—(सखीकडे पाहून) मला धिक्कार असो ! महाराज एकून मला अशी समजतातना ! ! माझ्यानं तर पुढें प्रकट होवत नाहीं, ह्मणून आपण उत्पन्न केलेल्या भूर्जपत्रावर लिहून तें पत्र महाराजांपुढें टाकावंस वाटतं.

चित्रलेखा—मीहि तेंच ह्मणते.

(उर्वशी पत्रिका लिहून टाकिते).

विदूषक—(आश्चर्ययुक्त) अहो, हें काय ! ही सर्पाची मंग मला खाण्याकरितां पडली काय ! !

राजा—(पाहून) अरे, ही सर्पाची मंग नव्हे; भूर्जपत्रावर अक्षरें लिहिलेलीं दिसत आहेत.

विदूषक—उर्वशीनें गुप्तपणें तुझा विलाप ऐकून आपली प्रीति सुचविणारीं अक्षरें लिहून टाकिलीं असावीं.

१ प्रीति. २ न होणाऱ्या समागमाची अति इच्छा. • ३ मदनयोद्धा.
४ शस्त्र मारण्याविषयीं कुशल.

राजा—दैव काय न करील ! (घेऊन व वाचून हर्षसहित)
मित्रा, नुज्ञा तर्क खरा.

विदूषक—महाराज, तर पत्रांतील आशय ऐकण्यास इच्छितो.

उर्वशी—(गुप्तपणे) ठीक, ठीक. आर्या, तूं चतुर खरा.

राजा—ऐक मित्रा. (असें ह्मणून वाचितो). जशी आपण मला मनांत समजतां तसंच तें मी जाणत आहे, व जसे आपण मजविषयीं आसत, तशीच मीहि आहे. मला नवीन फुललेल्या पारिजातक पुष्पांच्या शय्येवर सुख होत नाहीं, आणि नंदनवनांतील थंड व सुगंध वायुही माझ्या शरीराला अन्नितुल्य भासतात.

उर्वशी—आतां काय ह्मणतो तें पाहूं.

चित्रलेखा—मग तो आणीक काय ह्मणेल ! याचें आंग तर कोमलेल्या कमळाच्या देंटीसारखें झालें आहे ! !

विदूषक—मित्रा, फार चांगलें झालें; मला बुभुक्षिताला वायनाचा लाभ झाला, व तुलाही धीर धरण्यास कारण झालें.

राजा—अरे, धीर धरण्यास कारण इतकेंच काय ह्मणतोस? पहा—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडितवृत्त).

अर्थाची रचना जयांत रसिका शोभे असेना कमी ॥

तुल्यप्रीतिस सूचवी मजसिं जें तें पाहतां पत्र मी ॥

वाटे जें मदिरेक्षणाभुख वरी उत्फुल्ल नेत्रें धरी ॥

तें माझ्या मुखसंगर्षीं मिलुनियां मित्रा व्यथेतें हरी ॥ ३७ ॥

उर्वशी—याविषयीं आमची दोघांचीहि मति सारखीच आहे.

राजा—मित्रा, माझ्या बोटाच्या घामानें हीं अक्षरें पुसतात; तर हा प्रियेनें दिलेला माझा ठेवा तूं आपल्या हस्तांत ठेव.

विदूषक—ह्मणजे ! ती उर्वशी तुला मनोरथपुष्प दाखवून आतां फलाविषयीं निराश करील काय ?

उर्वशी—सख्ये, जौपर्यंत या प्रियाजवळ जाण्याकरितां माझ्या म्यालेल्या मनास मी धीर देई तौपर्यंत तूं पुढें होऊन माझें मत कळीव.

चित्रलेखा—(राजाजवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—(गडबडीने व गर्वरहित) तूं आलीस हें फार चांगलें झालें. (तिच्या बाजूकडे पाहून) शुभे—

आर्या (गीति).

उर्वशिविण तुज देखुनि, आनंद तसा न होय चित्ताला ॥

पूर्वीं संगत पाहुनि, नंतर गंगेविमुक्त यमुनेला ॥ ३८ ॥

चित्रलेखा—असं कां ? पहिल्यानं मेघपंक्ति दिसते; नंतर वीज.

विदूषक—(तोंड फिरवून) अग, उर्वशी कां वरें आली नाहीं ! तुम्ही दोघी वरोवर असावयाच्या.

राजा—ह्या आसनावर बसावें.

चित्रलेखा—(बसून) महाराजांला उर्वशी नमस्कार करून विनंती करिते—

राजा—काय आज्ञा आहे ?

चित्रलेखा—पूर्वीं दैत्यांनीं दिलेल्या दुःखापासून महाराजांनीं जिला सोडीविलें ती मी उर्वशी, तुमच्या दर्शनानं उत्पन्न झालेल्या मदनापासून दुःख पावत आहे; तर पुनः महाराजांनीं मजवर दया करावी.

राजा —हे सख्ये—

साक्या.

सख्ये मजविषयीं ती रमणी, उत्सुक, कथिसुी ऐसें;

परि तिजविषयीं मी पीडित किति, हें न पाहसी कैसें ॥ ३९ ॥

परस्परांचा बहुतचि आहे, परस्परांवरि प्रेमा ;

यास्वरु भेटी करुनि आयुची, सफल करीं मम कामा ॥४०॥

जैसें तप्त लोह घेउनियां, दुजा तप्त लोहातें;

भेटवितां संयोग पावतें, तसें तूं करीं मातें ॥ ४१ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशीजवळ येऊन) सख्ये, इकडे ये, तुझ्या प्रियकराचा फार व भयंकर काम पाहून मी त्याची दूती झालें आहे.

उर्वशी—(शोकानें व भयानें कांपत) तर मग चंचळ मनाची तूं, मला लवकरच सोडून जाशील.

चित्रलेखा—(हास्यमुखानें) कोण कोणाला सोडील तें आतां घटकेनं समजेल. पण आतां उघडपणं चल कशी.

उर्वशी—(भययुक्त अशी जवळ जाऊन व लाजून) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—(हर्ष पावून) सुंदरी—

ज्या जयशब्दे इंद्रा, उच्चारिसि तो तयासिं सोडूनी ॥

आला मजजवळी तरि, वाटे म्यां जिंकिलेंच यावरुनी ॥ ४२ ॥

विदूषक—वः, ही तुमची कोणासारखी चाल ! मी राजाचा प्रिय मित्र, तशांत ब्राह्मण, असें असून मला नमस्कार नाहीं !!

(उर्वशी हास्ययुक्त—नमस्कार करिते).

विदूषक—तव कल्याणमस्तु.

(पडद्यांत देवदूताचा शब्द होतो) चित्रलेखे, उर्वशीला त्वरा करण्यास सांग.

दिंडी.

भरतमुनिनें जो शिकविला तुझांतें ॥

अष्टरसनिर्मित रम्य खेळ त्यातें ॥

शवभावांनी युक्त विलोकाया ॥

लोकपालांसह इच्छि देवराया ॥ ४३ ॥ *

(सर्व ऐकतात, उर्वशी खेद झालासें दाखविते).

चित्रलेखा—सख्ये, देवदूत काय बोलला तें ऐकलंसना ? आत महाराजांना विचार.

उर्वशी—(श्वासोच्छ्वास टाकून) गडे चित्रलेखे, माझ्यानं एक शब्दही बोलवत नाहींग.

चित्रलेखा—महाराज, उर्वशी विनंती करिते कीं हा जन परस्वाधीन आहे; ह्मणून महाराज सांगतील तर मजपासून इंद्राचा अपराध न व्हावा असं इच्छितें.

राजा—(मोठ्या संकटानें अनुमोदन देऊन) तुझांपासून स्वामीचा आज्ञाभंग व्हावा असें मी इच्छित नाहीं. परंतु प्रिये, माझे स्मरण ठेव.

(उर्वशी वियोगदुःख दाखवून राजाला पाहत पाहत सखीसह निघून जाते).

राजा—(दुःखानें श्वासोच्छ्वास टाकून) सांप्रत हे नेत्र व्यर्थ आहेत.

विदूषक—(पत्र दाखविण्याच्या इच्छेनें) अहो, भूर्ज—(इतकें अर्धच बोलून भ्रमानें मनांत) अरे ! उर्वशीला पाहून विस्मय पावल्यामुळे माझ्या हातांतून भूर्जपत्र केव्हां पडलें हें मला समजलें नाहीं.

राजा—मित्रा, तूं काय बोलणार होतास ?

विदूषक—असें बोलणार होतो कीं, तूं निराश होऊन उर्वशीविषयीं उगाच शरीरास त्रास देऊं नको. कारण, तुझ्या ठिकाणीं तिची प्रीति जडली आहे. तर ती एथून गेली ह्मणून आपली प्रीतिगांठ शिथिल करील असें नाहीं.

राजा—मलाही असेंच वाटते.—खरेच तिनें जतिसमयीं—
साक्या.

शरीर परवश जाणुनि सुंदरि, गेली ती स्वर्गाति ॥
परंतु, जातां श्वासद्वारे, तिनें स्ववश हृदयति ॥ ४४ ॥
ठेवियलें कीं माझ्या ठायीं, ऐसै भासे मजला ॥
त्या वेळीं देखुनियां तीच्या, स्तनयुगदहुकंपाला ॥ ४५ ॥

विदूषक—(मनांत) माझे तृदय कांपते. कारण, हा राजा कोणत्या वेळेस भूर्जपत्राचें नांव काढील याचा नियम नाही.

राजा—मित्रा, कोणत्या उपायानें मी आपल्या व्यग्र चित्तास रमवूं ? (स्मरण करून) होय, आण तें भूर्जपत्र.

विदूषक—(सखेद चौहींकडे पाहून) हाय हाय ! कोठेंच दिसत नाही. तें स्वर्गाचें लक्षण उर्वशीमागून गेलें.

राजा—(धिक्कार करून) हा वेड्या, सर्व ठिकाणीं अशीच तुझी धांदल.

विदूषक—शोधून तरी पाहावे. (उठून) इकडे असेल, अथवा तिकडे असेल. (असें लक्षण चौहींकडे नाचतो).

(नंतर राज्ञी, दासी व कांहीं सेवक अशीं येतात).

देवी—अग निपुणिके, खरंच का तूं महाराजांस विदूषकाबरोबर लतागृहांत जातांना पाहिलंस ?

चेटी—बाईसाहेब, मी आपल्यापाशीं पूर्वी कधीं खोटें बोललें आहे काय ?

देवी—(इकडे तिकडे फिरून व पुढें पाहून) निपुणिके, नव्या वस्त्रासारखें दक्षिणवाय्यानं उडून इकडे येत आहे तें कसलें वरें पान ?

चेटी—(पाहून) बाईसाहेब, खरंच हें भूर्जपत्र आहे. पहा, वाय्यानं उलटं सुलटं फिरल्यामुळं त्यावर लिहिलेलें दिसतं. (हर्षानें)

हैं तर तुमच्याच नूपुरावर चिकटलं. (घेऊन) वाईसाहेब, हें वाचा वरं.

देवी—पहा वरं त्यांत काय लिहिलं आहे तें; ऐकण्यासारखं असेल तर ऐकेन.

चेटी—(तसें करून) वाईसाहेब, ज्या गोष्टीचा लोकांत गवगवा झाला आहे तेच हें. मला वाटतं कीं, उर्वशीनं राजाला कांहीं लिहिलं आहे. हें आर्य माणवकाच्या धांदलीपणामुळं आपल्या हातीं लागलं.

देवी—तर त्यांत काय लिहिलं आहे तें पहा वरं. (चेटी वाचते).

देवी—गडे, हीच एक भेट घेऊन, अप्सरेला भुललेल्या महाराजांकडे जाऊं चल.

चेटी—जशी वाईसाहेबांची मर्जी.

राजा—हे भगवन्, वसंतसख, मलयवायो;—

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

वल्लीपुष्पांतुनी तूं सुरभि बहु रजें घेइं आमोद घ्याया ॥

स्नेहानें जी प्रियेनें दिधलि मजसिं त्या पत्रिके घेसि कां या ॥

नानोपार्थेकरुनी हृदय रमविल्या तप्त कामीजनातें ॥

माराया जागसी तूं नच करुनि दया वांचवाया तयातें ॥ ४६ ॥

चेटी—वाईसाहेब, पहा पहा, याच भूर्जपत्राविषयीं सोधासोध चालली आहे.

देवी—तर मग उगीच राहून, आपण काय मौज होईल ती पाहूं.

विदूषक—(भूर्जपत्र शोधित असतां) हें हो काय ! प्रफुल्लित नील कमलासारखी ज्याची कांति अशा या मोराच्या पिसानें मी फसला गेलों !!

राजा—मी किती मंदभागी ! माझे दैव चोंहींकडून ओढवलें !!

देवी (अकस्मात् ज्वळ जाऊन) महाराज, घाबरू नका. हे तें भूर्जपत्र.

राजा—(मोठ्या गडबडीने मनांत) अरे ! ही तर देवी ! ! (तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष्य करून उघडपणें) आपण आलांत हे बरे झाले.

देवी—महाराज, माझं येणं या वेळेस फार वाईट झालं.

राजा—(विदूषकाजवळ कानांत) मित्रा, आतां काय युक्ति करावी?

विदूषक—अरे, मुद्यासह मिळालेल्या चोरास बोलणें राहिलें नाहीं.

राजा—प्रिये, हे पत्र नाहीं मी शोधित. दुसरें राजकीय मसलतीचें पत्र शोधित आहे.

देवी—आपलं भलेपण राखावं हें ठीकच आहे.

विदूषक—तें असो. पण प्रथम महाराजांच्या भोजनाची लवकर तयारी करा; ह्मणजे पित्त शमून स्वस्थ होतील.

देवी—निपुणिके, या ब्राह्मणानें आपल्या मित्रास चांगलें शिकविलं. कारण, जो नानाप्रकारच्या दुर्लभ वस्तूंच्या इच्छेनं, अभिमान धरून खेद पावतो.

विदूषक—पहा बरे, नाना प्रकारचें भोजन सर्वास प्रिय आहे.

राजा—वेड्या, तूं मला बळेच अपराधी ठरवितोस.

देवी—महाराज, आपला काहीं अपराध नाहीं; या वेळेस मी येथं येऊं नये, तीं आलें ह्मणून ह्यांत मीच अपराधी. निपुणिके, इकडे ये. (असें बोलून क्रोधयुक्त जाऊं लागते).

राजा—

दिंडी.

प्रिये अपराधी जाण खचित मातें ॥

दया कर मजवरि सोड अमर्षातें ॥

रोषं करणें सेवकीं योग्य नोहे ॥

निरपराधी दास तो कोण आहे ॥ ४७ ॥ १

(असें बोलून तिच्या चरणांवर पडतो).

देवी—अरे कपट्या, खरीच हलक्या मनाची मी, लणून तुझी समजावणी ऐकत नाहीं; तर तूं चतुर लणून तुझ्या या पश्चात्तापाला मात्र भितें.

चेटी—बाईसाहेब, असं—इकडून चलावं.

(याप्रमाणें राजाला टाकून दासीसह देवी निघून जाते).

विदूषक—राजा, पर्जन्यकाळींच्या नदीप्रमाणें देवी प्रसन्न झाल्यावांचून गेली, तर ऊठ ऊठ.

राजा—मित्रा, हें योग्य नाहीं. पहा—

श्लोक (पंचचामरवृत्त).

प्रियें जनें मृदू मृदू वचें करूनियां जरी ॥

पेटुल्लियांसि बोधिलें करुनि आर्जवा तरी ॥

न तें तयांमनीं ठसे रसांविणें, परीक्षका ॥

जसा मण्यावरी दिला सुरंग तो दिसे फिका ॥ ४८ ॥

विदूषक—महाराज, आपण लणतां तें ठीकच आहे. कारण, नेत्ररोगानें पीडित झालेल्या मनुष्यास दीपज्योति साहत नाहीं.

राजा—असें नाहीं. उर्वशीकडे माझे मन गेलें तरी माझी मान-बुद्धि त्याप्रमाणेंच इचेही ठायीं आहे; परंतु तिनें माझे नमनोह्यंघन केलें लणून मीहि तिजविषयीं धैर्य धरितों.

विदूषक—बाबारे, आतां ती देवीची गोष्ट राहूं दे. माझा क्षुधेनें प्राण चालला तो वांचीव. स्नानभोजनांची वेळ झाली खरी.

राजा—(वर पाहून) अरे ! दोन प्रहर झाले ! ! लणूनच तर—

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

उष्णानें तप्त ऐसा शिशिरैतरुतळीं जाउनी मोर दैसे ॥
 भेदूनी कर्णिकारामधिं घुसुनि जैवें नीजती भृंग तैसे ॥
 तप्ता तोयासैं कारंडैव त्यजुनि तटीं सेवितो पद्मिनीला ॥
 बैसूनी पंजरीं हा तृषित शुक्र जला मागतो प्यावयाला ॥४९॥

(असें बोलून निघून जातात.)

दुसरा अंक समाप्त.

१ थंडगार वक्षाखाला. २ कर्णिकार नामक वृक्षाच्या फुलांमध्ये. ३ वेगा.
 ४ भ्रमर. ५ उदकाला. ६ पक्षिविशेष. ७ तीरां. ८ पिंजऱ्यांत
 ९ पोपट, राघु.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक ३.

पात्रे.

गालव	} भरतमुनीचे दोघे शिष्य.
पैलव	
पुरुखा	प्रतिष्ठान नगरीचा राजा.
कंचुकी	त्याचा चोपदार.
विदूषक	राजाचा स्नेही, खुषमस्कृत्या.
उर्वशी	अप्सरा, राजाची प्रिया.
चित्रलेखा	एक अप्सरा, उर्वशीची सखी.
देवी	राजाची पट्टराणी.
चेटी	देवीची दासी.
परिजन	राजा आणि देवी यांचे साहाय्यकारी.

भरत मुनीचा आश्रम, आकाश आणि राजमहाल हे स्थल.

अंक ३ रा:

(नंतर भरतमुनिचे दोघे शिष्य गालव व पैलव प्रवेश करितात).

पहिला—मित्रा पैलवा, होमशाळेंतून महेंद्राच्या मंदिरां जाते समयीं गुरुजींनीं तुजजवळ आसन देऊन तुला बरोबर नेलें, व अग्निरक्षणाकरितां मला ठेविलें. तर विचारितां कीं, गुरुजींच्या नाटकयोजनक्रियेनें देवसभा प्रसन्न झाली काय ?

दुसरा—सभा प्रसन्न झाली किंवा नाहीं हें मला समजलें नाहीं; परंतु सरस्वतीनें रचलेल्या “लक्ष्मीस्वयंवर” नामें नाटकामध्ये उर्वशीनें, भानरहित असल्यामुळे आपल्या पात्राचा रंगभंग केला.

पहिला—सारांश, दोष उघड दिसून आला.

दुसरा—होय, ती भाषणांत चुकली.

पहिला—कशी वरें ?

दुसरा—*वारुणीचा वेष घेतलेल्या मेनकेनें, लक्ष्मीचें रूप धारण करणाऱ्या उर्वशीस विचारिलें कीं, अगे लक्ष्मी, या ठिकाणीं त्रैलोक्यांतील श्रेष्ठ पुरुष व केशवासह लोकपाल आले आहेत. तर यांतून तुला कोण प्रिय वाटतो ?

पहिला—नंतर ?

दुसरा—तिनें पुरुषोत्तम असें बोलावयाचें असतां तिच्या मुखांतून पुरूरवा अशी वाणी निघाली.

पहिला—होणाराप्रमाणें बुद्धि व इंद्रियें वागतात ! असो. तिजवर भरतऋषि रागें भरले नाहीत काय ?

दुसरा—गुरुजींनीं तिजला शाप दिला; परंतु इंद्रानें तिजवर अनुग्रह केला.

* लक्ष्मीची वडील बहीण.

पहिला—कसा वरें ?

दुसरा—त्वां माझ्या उपदेशाचें उल्लंघन केलें लणून तुरें दिव्य ज्ञान नष्ट होईल. असा उपाध्यायानें शाप दिल्यावर इंद्रानें, लज्जे-मुळें अधोमुख झालेल्या उर्वशीस पाहून असें सांगितलें कीं, ज्या पुरूरवा राजावर तुझी प्रीति बसली आहे, तो युद्धप्रसंगीं मला साह्य करितो, लणून त्याचें हित करणें हें मला अवश्य आहे. याकरितां तूं त्याजवळ जाऊन संतान होईपर्यंत स्वच्छंदानें राहा.

पहिला—पुरुषांचें तद्गत जाणणाऱ्या इंद्रास हें योग्यच आहे.

दुसरा—(सूर्याकडे पाहून) अरे ! बोलतां बोलतां स्नानाची वेळ टळून गेली !! तर आपण उपाध्यायाजवळ जाऊं चल. (असें बोलून निघून जातात).

* विष्कंभ समाप्त.

(नंतर † कंचुकी प्रवेश करितो).

कंचुकी—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित वृत्त).

प्रापंची जन आत्मयौवनवयीं संपत्तिं जेडितो ॥

वृद्धैस्वीं तनैयीं कुटुंबभर हा अर्पूनि विश्रामतो ॥

मानातें प्रतिवासरें हरुनियां या राजसेवें मला ॥

कुब्जत्वाप्रति आणिलें तरि असो धिक्कार या वृत्तिला ॥५०॥

व्रत करणाऱ्या वरिसाहेवांनीं मला काम सांगितलें आहे कीं, माझे व्रत पुरें करण्याकरितां महाराजांनीं यावें असा मी मोठेपणा

* नाटकांत पूर्वकथासंदर्भपूर्वक पुढील कथेचा संदर्भ संक्षेपानें सूत्रधार किंवा अन्यपात्र बोलतें तो विषय. † राजाचा चोपदार.

१ आपल्या तारुण्य वयांत. २ मिळवितो. ३ ह्यातारणीं. ४ पुत्रावर.
५. पाठीला कुबड.

सोडून निपुणिकेवरोवर निरोप पाठविला आहे; हणून तसें तूंही जाऊन सांग. तर महाराजांची संध्या झाल्यावर मी त्यांस सांगेन. (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) वाः ! काय हा या राजवाड्याचा संध्याकाळचा मजेचा देखावा ! !

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

निद्रेनें शब्ध चित्रासदृशचि दिसती मोर यष्टीवैरी ते ॥
जालांतमुक्तधूमें वळचगित कपोतांचिही भ्रानि होते ॥
आचारें पूर्त, अंतःसदनिं वसत जो वृद्धलोक स्वहातें ॥
स्थानास्थानासिं ठेवी ससुंमवलिंपुढें प्रज्वलां दीपिकातें ॥ ५१ ॥
(पाहून) अहो, महाराज इकडेच येत आहेत. जे हे,—

श्लोक (चामरवृत्त).

दीपिका करीं धरुनि मार्गें दासि चालती ॥
त्यांहिं वेष्टिला असा नृपाल शोभतो अती ॥
जेंवि पक्ष छेदिले नसूनि चालता गिरी ॥
जो प्रफुल्लैर्कर्णिकारयष्टियुक्त त्यापरी ॥ ५२ ॥
तर मी त्यांच्या येण्याच्या रस्त्यावर वाट पाहत वसतो.

(नंतर वणिगल्याप्रमाणें परिवारासह राजा
व विदूषक हे प्रवेश करितात).

राजा—(आपल्याशीं)

साक्या.

उद्योगीं रत होतीं हणुनी, क्रमिलें या दिवसातें ॥
त्या योगें फारसें न झालें, विरहदुःख हें मातें ॥ ५३ ॥

१ निश्चल. २ काव्यांवर. ३ खिडकांतून बाहेर जाणाऱ्या धुरानें.
४ पारवे पक्ष्यांची. ५ पवित्र. ६ सपुष्प. ७ फुललेल्या कर्णिकार
वृक्षांच्या हारांनीं युक्त.

परंतु आतां जीमर्धि कांहीं करमणूक ना ऐशी ॥

यास्तव मोठे प्रहर जिचे ती, रजनी कंठू कैशी ॥ ५४ ॥

कंचुकी—(जवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज, वाईसाहेब लणतात कीं, रत्नखचित वंगल्याच्या गच्चीवरून चंद्र चांगला दिसतो. तर जेवढा वेळ चंद्र रोहिणीजवळ राहिल तेथपर्यंत आपण तेथे वाईसाहेबांजवळ असावे.

राजा—देवीस सांग कीं, तुझ्या इच्छेप्रमाणें.

कंचुकी—बरे आहे. (असें लणून निघून जातो).

राजा—मित्रा, देवीच्या व्रतारंभाचा उद्देश कोणता बरे असावा ! पारमार्थिक काय ?

विदूषक—देवीनें हे व्रत, प्रणामोलंघन केल्यामुळे पश्चात्ताप पावून दोषमुक्त होण्याकरितां आरंभिलें असावे असें वाटतें.

राजा—होय, तूं लणतोस तसेंच असेल.

आर्या (गीति).

शरणागतासिं पूर्वीं, धिक्कारिति परि मनेस्विनी, स्वमनीं ॥

नंतर पश्चात्तापा, करिती दयितार्जवासिं आठवुनी ॥ ५५ ॥

तर रत्नखचित मंदिरीं जाण्याचा मार्ग दाखीव.

विदूषक—इकडून इकडून, असें—गंगातरंगांप्रमाणें शीतल अशा स्फटिकशिलात्रद्ध जिन्यानें, निरंतर मनोहर अशा रम्य मणिमय मंदिरीं चलावे.

(राजा वर चढतो. सर्व चढल्यासारखें दाखवितात).

विदूषक—(पुढून) चंद्रोदय होण्याचा समय जवळ आला.

१ रात्रि. २ मानिनी स्त्रिया. ३ आपल्या मनात. ४ प्रिबजनानें केलेल्या विनवणीला.

कारण, अंधकार नाहीसा होऊन पूर्वदिशामुख किंचित् आरक्तवर्ण दिसू लागले.

राजा—तू अनुमान करतोस ते खरे.

दिंडी.

उदयगिरिमागे असुनि चंद्रकिरण ॥

तिहीं करितां यामिनीतिमिरहरण ॥

तमो^३रूपी या लोटुनी कचांते ॥

पूर्वदि^५क्षुख मम लोचनां हरीते ॥ ५६ ॥

विदूषक—(आनंदाने) ह, ह, ह !! तो पहा मोदकाच्या तुकड्यासारखा औषधींचा राजा चंद्र, उदय पावला !!!

राजा—(हास्ययुक्त) खादाड मनुष्याचा विषय हल्ला हलणजे निरंतर खाण्यासंबंधी गोष्टी. (हात जोडून नमस्कार करितो).
हे भगवन् नक्षत्रराज,

दिंडी.

क्रिया करण्यास्तव प्रीति बुधां देसी ॥

सुधेनें तूं सुर पितर तृप्त करिसी ॥

हरिसि रात्रीं तूं निविडतमिस्राते ॥

तुतें नमितो हरशिरोभूषणाते ॥ ५७ ॥

विदूषक—हे राजा, ह्या ब्राह्मणाच्या मुखाने * पितामह तुला खाली बसण्यास आज्ञा करितो. तर आसनावर बस, हलणजे मीहि बसून सुखी होईन.

१ त्या किरणांना. २ रात्रिसंबंधी अंधकाराचा नाश. ३ अंधकाररूपी. ४ केशांला. ५ पूर्वदिशेचे मुख. ६ कमें. ७ ज्ञानां जनांला. ८ अमृताने. ९ गाढ अंधकाराला. १० शंकराच्या मस्तकावर भूषण जो तूं त्याते.

* या पुरुरवा राजाचा पितामह (आज्ञा) चंद्र.

• राजा—(विदूषकाचें वचन स्वीकारून वसतों. नंतर सेवक-जनाकडे पाहून) चंद्रप्रकाशामुळें दीपिका निस्तेज दिसतात. या-करितां तुम्ही आतां विश्रांति घ्या.

सेवकजन—जशी महाराजांची आज्ञा. (असें हणून निघून जातात).

राजा—(चंद्र पाहून विदूषकास) मित्रा, देवी येण्याला एक मुहूर्ताचा अवकाश आहे. याजकरितां या एकांतस्थळीं मी आपली अवस्था तुला सांगतो.

विदूषक—मित्रा, उर्वशी तर एथें दिसत नाही; परंतु तिचीहि प्रीति तुजसारखीच आहे, असें समजून, तूं आशाबंधानें आपल्या चित्तास धीर देण्यास समर्थ आहेस.

राजा—तूं हणतोस तें खरें; परंतु मनाचा संताप फार बलवत्तर आहे. पहा कीं,—

आर्या (गीति).

विषमशिंलाविघ्नानें, वेग अधिक होतसे जलौघांचा ॥

तैसा समागमसुखीं, येतां बहु अंतराय मदनाचा ॥ ५८ ॥

विदूषक—जरी तूं शरीरानें क्षीण झाला आहेस तरीही तेजःपुंज दिसतोस. यावरून तुझा अप्सरेशीं समागम होईल असें मला वाटते.

राजा—(शुभ शकुन झालासें कल्पून)—

आर्या (गीति).

बहुपीडिता मजसिं तूं, आशेतें दावुनी मृदुवचनीं ॥

देसी धीर तस्य हा, दक्षिणभुज देइ अमिर्तकंपानीं ॥ ५९ ॥

१ आवडधोबड अशा पाषाणांच्या अडचणीनें. २ ज्वलप्रवहाचा. ३ विघ्न-
४ गोड बोलण्यानीं. ५ उजवा हात. ६ वारंवार कापण्यानीं.

विदूषक—ब्राह्मणाचें वचन खोटे होणे नाही.

(राजा आशायुक्त राहतो. नंतर आकाशमार्गाने * अभिसरणवेष केलेली उर्वशी चित्रलेखेसह येते).

उर्वशी—(आपल्या शरीराकडे पाहून) सख्ये, मोत्यांच्या दा-
गिन्यांनी व नीलमण्यांनी ल्यालेला हा * अभिसारिकावेष माझ्या
मनाला फार आवडतो.

चित्रलेखा—गडे, किती चांगला दिसतो हे माझ्याने वाखाण-
वत नाही वाई. मला वाटतं की, मीच जर पुरूरवा झाले
असतं तर फार वरं होतं.

उर्वशी—सख्ये, खरंच मी निरुपाय झाले आहे. मला त्या
सुंदराच्या घरी घेऊन चल; नाही तर त्याला तरी लवकर इकडे आण.

चित्रलेखा—काळोख्या रात्रीसारख्या यमुनेत कैलासपर्वताच्या
शोभिवंत शिखराचं प्रतिबिंबच पडलं काय ! अशा या तुझ्या प्रियाच्या
वाड्याजवळ आपण आलों.

उर्वशी—तर तू आपल्या सामर्थ्याने जाण की, माझं मन चोर-
णारा कोठं आहे, व तो काय करतो आहे.

चित्रलेखा—(आपल्याशीं) हिची थोडी मौज करू या.
(उघडपणे) सख्ये, मी पाहिला. तो तर विलासमंदिरांत मनाप्रमाणं
मिळालेल्या प्रियजनावरोवर सुखानं मौजा मारीत बसला आहे.

उर्वशी—वरं, पुरे आतां. तुझं बोलणं मला अगदीं खरं वाटत
नाहीं. गडे, हे तू आपल्या पदरचं नवं रचून सांगतेस. कारण,
आवडत्या माणसाची भेट होण्याअगोदर त्यानं माझं मन हिरा-
वून घेतलं आहे.

चित्रलेखा—(पाहून) या मणिमय मंदिरांत राजा आपल्या

* अभिसरणवेष ऋणजे संकेत करून संभोगार्थ संकेतस्थलीं अगोदर जें
जाणें तत्संबंधी वेष.

सोबत्याजवळ बसला आहे. तर आपण चल, त्याजवळ जाऊं.
(दोघी उतरतात).

राजा—मित्रा, रात्रिमानाप्रमाणे मदनवाधाही फार वाढत चालली आहे.

उर्वशी—गडे, या मोघम बोलण्यानं माझं त्दय कांपतं बाई. तर आपण गुप्त राहून माझा संशय नाहीसा होई तोंपर्यंत याचं बोलणं ऐकूं या.

चित्रलेखा—तुला वाटेल तसं.

विदूषक—गड्या, अमृताप्रमाणे शीतल अशा या चंद्रकिरणांचे सेवन कर.

राजा—वयस्या, माझा संताप या उपायाने निरसन होणे नाही.

श्लोक (पंचचामरवृत्त).

न पुष्पयुक्तमंचके न चंद्रशीतैरश्मिनीं ॥

न अंगलिप्तचंदने न रत्नहारपंक्तिनीं ॥

अनंगशांति होय ही, असे उपाय हा वृथा ॥

मिले जरी सुरांगना तरीच, वी, तिची कथा ॥ ६० ॥

उर्वशी—हे मना, ज्याकरितां तूं मला टाकून गेलंस त्याचं फळ तुला आतां मिळालं.

विदूषक—अं, राजा, मिष्ट आंवरस व स्वादिष्ट शिक्रण यांची फार दिवस गांठ पडली नाहीं ह्मणजे मोहि त्यांचे चिंतन करून तृप्त राहतो.

राजा—अरे, तीं तुला पुनः मिळतील.

विदूषक—तर मग तिचाही योग तुला लवकरच घडून येईल.

१ पुष्पांच्या शेजेनें. २ चंद्राच्या थंड किरणांनीं. ३ देहाला लावलेल्या चंदनाच्या उटीनें. ४ मोती व पाच इत्यादि. रत्नहारांच्या पेंड्यांनीं. ५ मदनशांति. ६ अथवा.

राजा—मित्रा, असेंच मानितों.

चित्रलेखा—अग अधिरे, ऐक.

विदूषक—काय बरें ?

राजा—

साकी.

रथवेगानें ज्या भागावरि, पडलें प्रियाशरीर;

धन्य असे तें अंग परी हें, शेष जाण भूभार ॥ ६१ ॥

उर्वशी—तर मग आतां उशीर कशाला करूं ? (एकदम जवळ जाऊन) गडे चित्रलेखे, मी महाराजांसमोर उभी असतांही मजकडे पहात देखील नाहीं वाई.

चित्रलेखा—(हास्ययुक्त) अग अधिरे, तूं गुप्तविद्या आवरली नाहीस !

(पडद्यांत) या रस्त्यानं वाईसाहेब, या—रस्त्यानं (सर्व कान देऊन ऐकतात, व उर्वशी सखीसह सखेद होते).

विदूषक—(आश्चर्ययुक्त) राजा, देवी जवळ आली ! तर महाराज, आतां तोंड बंद करावें.

राजा—मित्रा, तूंही आपली जीभ आटोप.

उर्वशी—सख्ये, इथं आतां काय करूं ?

चित्रलेखा—गडे, घाबरणं राहूं दे; तूं गुप्त आहेस. तशांत ही देवी व्रतनिमित्तानं येथं आली आहे असं दिसतं; झणून ती फार वेळ राहणार नाही.

(नंतर हातांत पूजासाहित्य घेतलेल्या दासींसह देवी प्रवेश करिते).

देवी—(चंद्राकडे पाहून) हा चंद्रमा, रोहिणी जवळ असल्यामुळं फारच शोभतो.

चेटी—बाईसाहेब, आपण जवळ असल्यानं महाराजही तसेच दिसतात.

(इकडे तिकडे फिरतात).

विदूषक—(राजास) हँ हँ, महाराज, आतां मी जाणलें. मला मोदकांचें वायन देण्याकरितां, अथवा तिच्या सुप्रसन्नमुद्रेवरून असें वाटतें कीं चंद्रव्रताच्या निमित्तानें कोपत्याग केला असें दाखविण्याकरितां आली असावी.

राजा—(हास्य करून) मित्रा, तुझ्या कारणांपैकीं, दुसऱ्या कारणाकरितां आली असें भासतें. कारण, ज्याकरितां ही—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

नेसूनि सित वस्त्र जी तनुवरी मांगल्यभूषा धरी ॥

दूर्वाकूर विचित्र शोभति जिच्या या केशबंधावरी ॥

टाकूनी दिधलें जिनें व्रतमिषें गर्वासि ऐशी प्रिया ॥

या रूपें दिसते प्रसन्नवदना ही चक्षुते माझिया ॥६२॥

देवी—(जवळ जाऊन) राजाचा जयजयकार असो.

परिजन—महाराजांचा जयजयकार असो.

विदूषक—तव कल्याणमस्तु.

राजा—देवी, आलांत, वरें झालें. (हातानें धरून जवळ वसवितो).

उर्वशी—“ देवी ” या शब्दानं अळवितो हे ठीकच आहे. कारण, ही रूपानं इंद्राणिपेक्षां कमी आहे असं नाहीं.

चित्रलेखा—हे ग काय ! तुला दोन तोंडं आहेत वाटतं. मनांत एक न बोलतेस एक !!

१ पांढरें. २ इतर अलंकारांखेरीज फक्त सौभाग्यपूणाचीं हरिद्रा कुंकुम इ० मंगल भूषणें. ४ व्रताच्या निमित्तानें.

देवी—आपणास पुढारी करून कांहीं एक मला व्रत करायाचें आहे; थाकरितां दोन घटका अडचण सोसावी.

राजा—मित्रा, ही अडचण नव्हे, मोठा अनुग्रहच आहे.

विदूषक—वायन घेणारा जो मी त्या मला अशा प्रकारच्या शेंकडों अडचणी येवोत !!

राजा—या देवीच्या व्रताचें नांव तरी काय ?

(देवी, निपुणिकेच्या मुखाकडे पाहते).

चेटी—महाराज, या व्रताचें नांव “ प्रियप्रसादन ” व्रत.

राजा—(देवीकडे पाहून)

साकी.

हे कल्याणी कमलनालसम, कोमल ही निजकाया;

कोमवुनी टाकिसी करूनी, रात्रंदिन नियेमा या ॥ ६३ ॥

तुझ्या प्रसादा इच्छितसे जो, उत्सुक होउनि ऐसा;

दीन दास तो प्रसन्न व्हाया, प्रयत्न करिसी कैसा ॥ ६४ ॥

उर्वशी—(लक्ष्य न देतां हास्ययुक्त) खचित राजाची प्रीति इजवर पुष्कळ आहे.

चित्रलेखा—अग वेडे, दुसरीवर प्रीति ठेवणारे अशी माया दाखविण्याविषयीं असेच चतुर असतात !!

देवी—इतकी मजवर महाराज प्रीति करितात हा या व्रताचा महिमा.

विदूषक—राजा, उगीच बस. राज्ञीचें वचन मोडणें हें तुला योग्य नाही.

देवी—अहो मुलींनों, या गच्चीवर पडलेल्या चंद्रकिरणांची पूजा मी करणार, तर आणा तें पूजेचें साहित्य.

परिजन—जसँ वाईसाहेब सांगतात—हें पूजेचें साहित्य.

देवी—आणा मजजवळ. (नाच्याने पुष्पादिकांनीं चंद्रकिरणांची पूजा करून) अग, हे मोदक कंचुकी व आर्य माणवक यांस दे.

परिजन—वरें वाईसाहेब. अहो आर्य माणवक, स्वास्तिवाचनाचें हें वायन घ्या.

विदूषक—(मोदकसहित पात्र घेऊन) कल्याणमस्तु. हें तुझे व्रत बहुफल होवो.

चेटी—अहो कंचुकी, हें तुझी घ्या.

कंचुकी—(घेऊन) वाईसाहेबांचें कल्याण होवो.

देवी—आर्यपुत्र, असँ आपण इकडे यावँ.

राजा—हा आहे.

देवी—(राजाची पूजा नमस्कारपूर्वक करून व हात जोडून) महाराज, मी चंद्र व रोहिणी यांच्या जोडप्यास साक्ष ठेवून विनंती करिते कीं, आजपासून महाराजांचें मन ज्या स्त्रियेवर वसलें आहे, आणि जी स्त्री महाराजांवर प्रीति करिते तिच्याशीं महाराजांनीं, माझी अडचण न धरितां आनंदानें वागावँ.

उर्वशी—हें तर मोठ्ठच नवल वाई ! आतां ती यापुढें काय बोलेल कोण जाणें ! ! पण माझ्या मनाला तर एवढ्यावरून भरंवसा आला.

चित्रलेखा—सख्ये, या उदार पतिव्रता देवीनें मोकळीक दिली, यावरून मध्ये काहीं अडचण आल्याशिवाय राजाची तुझी गांठ पडेल.

विदूषक—(तोंड फिरवून आपल्याशीं) हात तोडलेला मनुष्य, तोडणारा पळून जात असतां त्यास ह्मणतो कीं, जा, तुला धर्माकरितां सोडलें. तद्वत् हें होय. (उघडपणें) देवी, महाराज इतके उदासीन कां झाले ?

देवी—अरे बेड्या, महाराजांच्या सुखाकरितां मी आपलें सुख एकीकडे ठेवलं ; यावरून समज प्रीति आहे कीं नाहीं ती ?

राजा—

साक्या.

सख्ये कोपने समर्थ अससी, मज अन्यातें द्याया;
अथवा शकसी या देहातें, स्वकीय दास कराया ॥ ६५ ॥

परंतु मजविषयीं जी शंका, मनांत घेसी कांहीं;
तेसा सख्ये खरें जाण गे, तुजविषयीं मी नाहीं ॥ ६६ ॥

देवी—असो. माझ्या मनांत होतं तसं व्रत केलं; तर दासीनी,
चला आपण जाऊं.

राजा—प्रसन्न केलेल्याचा त्याग करून जाणें अयोग्य.

देवी—आर्यपुत्र, माझं व्रत अजून पुरं झालं नाही. (असें
बोलून दासींसह निघून जाते).

उर्वशी—गडे चित्रलेखे, राजाची प्रीति देवीवर फार आहे;
तरी माझं मन राजावरून उडत नाहीं.

चित्रलेखा—तुझं त्यावर इतकं वसलेलं मन कसं बरं फिरेल ?

राजा—(आसनाजवळ जाऊन) मित्रा, देवी दूर गेली ?

विदूषक—पुष्कळ प्रयत्नांनीं असाध्य अशी खात्री झाल्यानें
रोग्यास वैद्य जसा सोडून जातो; तद्वत् ती तुला टाकून गेली. तर
निर्भयपणें जें बोलणें असेल तें बोल.

राजा—काय ! उर्वशी ?

उर्वशी—(अदृश्यपणें आपल्याशीं) राजाच्या मनासारखें
होईल.

राजा—

श्लोक (लग्घरावृत्त).

मंजीरांच्या रवौंते मधुर मधुर ती गुप्त पाडील कार्णी ॥
 मागे येऊनि माझीं पिहित करिल कीं चंद्रु हस्तांबुजांनीं ॥
 प्रार्सादीं येउनी या भयचकित अशी स्तब्ध राहिल जेव्हां ॥
 तीं हस्तीं धरुनी मजजवळि सखी मंद आणील तेव्हां ॥६७॥

चित्रलेखा— सख्ये उर्वशी, याच्या मनासारखं कर.

उर्वशी—(भीतिसहित) याला थोडं खेळविते. (असें बोलून
 पृष्ठभागीं येऊन राजाचीं नेत्रे दोहों हातांनीं झांकिते, व चित्रलेखा
 विदूषकास खुणाविते).

राजा—(स्पर्श झालासें दाखवून) कदलीस्तंभाप्रमाणें जिच्या
 मांड्या व श्री नारायणऋषीपासून जन्मलेली अशी उर्वशीच ही !
 नव्हे काय ?

विदूषक—आपण कसें समजलां ?

राजा—हें जाणणें मोठें आश्चर्य नव्हे. कारण—

आर्या (गीति).

विण मर्दपु रोमांचित, हस्तस्पर्शकरुनि होय कसें ॥
 न रविकंरांनीं फुलतां, कुमुद^१ निशीं चंद्ररश्मिनीं विकसे^३ ॥६८॥

उर्वशी—हें तर मोठंच नवल ! वज्रलेपानें डकल्यासारखे माझे
 दोन्ही हात माझ्यानं काढवत नाहींत. (नंतर नेत्रांवरील हात
 काढून अर्धीं नेत्रे मिटलेली अशी सभय पुढें जाऊन) महाराजांचा
 जयजयकार असो.

१ नूपुरांच्या. २ शब्दाला. ३ आच्छादित. ४ नेत्रे. ५ हस्तकम-
 लांनीं. ६ राजवाड्यावर. ७ निश्चल. ८ हळू हळू. ९ माझे शरीर.
 १० सूर्यकिरणांनीं. ११ रात्रीं. १२ चंद्रकिरणांनीं. १३ फुलतें.

चित्रलेखा—महाराज, आपणास सुख आहेना ?

राजा—होय, तें तर चालूनच आलें !!

उर्वशी—सख्ये, देवीनं महाराजांस मजकारणं दिलें ल्हाणून मी त्यांची प्रियसखी होऊन अंगावर प्रडलें. तर तूं मला गळेपडू असं समजू नको.

विदूषक—कायहो ! तुझाला येथेंच दिवस मावळला !!

राजा—(उर्वशीकडे पाहून)

दिंडी.

सख्ये देवीनं मला दिलें तुजसीं ॥

ल्हाणुनि मजवरि हा अधिकार करिसी ॥

परी पूर्वीं मम चित्त चोरियेलें ॥

प्रिये अनुमत तें तुला कोणि दिधलें ॥ ६९ ॥

चित्रलेखा—महाराज, ही तर निरुत्तर झाली. आतां मी विनंती करितें ती ऐकावी.

राजा—बोलावें, ऐकण्यास सावध आहे.

चित्रलेखा—महाराज, वसंतऋतूनंतर ग्रीष्मऋतूमध्ये सूर्याचे चाकरीची पाळी मजवर आहे. तर ही माझी प्रियसखी, स्वर्गाची आठवण न करील असं महाराजांनीं करावें.

विदूषक—अगे, स्वर्गाचें स्मरण तें कशानें होणार ! तेथें खाय्याप्याची गरज नाही; केवळ डोळे न मिटतां ताठून माशासारखें राहायाचें !!

राजा—मित्रा,

आर्या (गीति).

वर्णाया शक्य न जें, त्या स्वर्गसुखा कसें विसरवविं ॥

परि अन्यर्वधुंवरि हा, प्रीति न करणार दास जाणारें ॥७०॥

चित्रलेखा—महाराजांनीं तर मजवर उपकार केला. सख्ये उर्वशी, आतां धास्ती सोडून मला जाण्याला निरोप दे.

उर्वशी—(चित्रलेखेस मिठी मारून करुणासाहित) गडे, तूं मला विसरूं नकोहो.

चित्रलेखा—(हास्ययुक्त) तुला आतां प्रिय मिळाला ह्मणून माझं मागणं हेंच तुजजवळ आहे ! (राजाला नमस्कार करून जाते).

विदूषक—राजा, फार चांगलें. तुझी मनोरथसिद्धि वाढो.

राजा—अरे, ही पहा माझी मनोरथसिद्धि—

साकी.

अन्यनृपांहीं मुकुटमणिगणें, रंजविलें पद ज्याचें;

एक छत्र अर्वांत विराजे, प्रभुत्व जें जगताचें ॥ ७१ ॥

असें राज्य पावुनियां न गमे, तशी धन्यता मातें;

जेंवी आज्ञी अमरवधूच्या, स्वीकारुनि दास्यातें ॥ ७२ ॥

उर्वशी—आतां याउपर माझं बोलणं खुंटलं.

राजा—(उर्वशीचा हात धरून) अहो ! प्रियेच्या लाभामुळे पूर्वी जें दुःखकर होतें तें आतां सुखकर झालें !!

दिंडी.

तेच शशिरश्मी देह शांतवीती ॥

तेच मदनशुग अनूकूल होती ॥

१ दुसऱ्या स्त्रियांवर. २ मुकुटावरल्या रत्नांच्या समुदायानें. ३ पृथ्वींत.
४ शोभे. ५ देवांगना उर्वशीच्या. ६ चंद्रकिरण. ७ मदनबाण.

जयें पूर्वी अति दुःख मला दिधलें ॥

तेच तुजसंगें सर्व सुखद झालें ॥ ७३ ॥

उर्वशी—महाराज, आपणाजवळ येण्याला उशीर लावल्या
ह्मणून मी अपराधी आहे.

राजा—सुंदरी, असें बोलूं नको.

आर्या (गीति).

पूर्वी दुःखा साहुनि, नंतर सुख तें मना अधिक गमते ॥

शांत्यर्थ अधिक जैशी, तरुछाया होय उष्णतप्तानें ॥ ७४ ॥

विदूषक—अहो, प्रदोषकाळींच्या रमणीय चंद्रकिरणांचें तुझीं
सेवन केलें. आतां घरांत जाण्याची वेळ झाली.

राजा—मित्रा, वरें, तर तूं हिला मार्ग दाखीव.

विदूषक—इकडून इकडून, असें—चलावें.

(असें ह्मणून भोंवतालीं फिरतो).

राजा—सुंदरी, माझी आतां अशी प्रार्थना आहे—

उर्वशी—कोणती ती ?

राजा—

दिंडी.

प्रथम मम आशा सफल नाहिं झाली ॥

ह्मणुनि शनैपट मे रात्र माझि गेली ॥

जरी तुजसंगें होय निशा तैशी ॥

तरी माझी धन्यता होय कैशी ! ॥ ७५ ॥

(असें बोलून निघून जातात).

तिसरा अंक समाप्त.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक ४.

पात्रें.

सहजन्या } स्वर्गीच्या अप्सरा, उर्वशीच्या सहचरी.
चित्रलेखा }
पुरूरवा प्रतिष्ठान पुराचा राजा.
उर्वशी स्वर्गीची अप्सरा, राजाची प्रिया.

स्वर्ग आणि गंधमादन वन हे स्थल.

अंक ४ था.

(पडद्यांत सहजन्या व चित्रलेखा यांची *आक्षिप्तिका होते).

आर्या (गीति).

प्रियसहचरीवियोगे पीडित, जीच्या सखी समीप असे ॥

ऐशी रविकरविकसितपद्मयुतसरोवरीं वधू विलसे ॥ ७६ ॥

(नंतर सहजन्या व चित्रलेखा प्रवेश करितात).

चित्रलेखा—(† द्विपदिकेने गात गात चारी दिशांकडे पाहून)

सहचरीदुःखालीढकं, सरोवरे स्निग्धकं ॥

वाष्पवलिगतनयनकं, ताम्ब्यति हंसीयुगलकम् ॥

अर्थ—सखीच्या दुःखाने व्यापलेल्या, मायाळू व अश्रूंनीं नयने भरलेल्या अशा दोघी हंसिणी सरोवरीं संताप पावतात.

सहजन्या—(खेदयुक्त) चित्रलेखे कोमलेलें कमळ जसं काळें पडतें तसं तुझें तोंड दिसतें. यावरून तुझ्या मनाला चैन नाही असं वाटतें. तर गडे, मला त्या दुःखाचें कारण सांगशील तर मीही दुःखाची विभागीण होईन.

चित्रलेखा—(करुणायुक्त) गडे, दरमहिन्यास पाळीपाळीनं एकेक अप्सरेला भगवान् सूर्याच्या सेवेत राहावं लागतं. तशी सेवा करणारी आपली सखी उर्वशी यें नसल्यावांचून वसंतऋतु आला, झणून मला फार वाईट वाटतं.

सहजन्या—सख्ये, तुमची दोघींची एकमेकींवर प्रीति किती आहे ती मला ठाऊक आहे. पुढें काय झालं ?

* झणजे पात्राच्या प्रवेशाची सूचना. १ सूर्यकिरणांनीं फुललेल्या पद्मयुक्त सरोवरीं. २ स्त्री. † गीतिविशेष.

चित्रलेखा—ती अशा दिवसांत काय करीत असेल हे मी अंतर्धानाने पाहिले—तेव्हां तिची अवस्था फार वाईट दिसून भय वाटले.

सहजन्या—ती कशी?

चित्रलेखा—(करुणायुक्त) प्रधानाच्या स्वाधीन राज्यकारभार केलेल्या श्रीमंत पुरूरवा राजाला उर्वशी बरोबर घेऊन कैलासपर्वताच्या शिखरावर “गंधमादन” वनांत क्रीडा करण्याकरितां गेली.

सहजन्या—(स्तुतियुक्त) तो आनंद करावा तर तशाच ठिकाणीं! मग पुढे?

चित्रलेखा—तेथें मंदोकिनीच्या कांठीं विद्वार्धराची “उदकवती” मुलगी वाळूच्या पुंजांनीं खेळत होती. तेव्हां राजानें तिला क्षणभर मन लावून पाहिली, लपून माझी प्रियसखी रागावली.

सहजन्या—ती असं सहन करणारी नव्हे; तिची मर्जी संभाळून प्रीति मिळवणें फार कठीण. असो. होणार बलवत्तर असतें! वरें पुढे?

चित्रलेखा—मग राजाच्या विनवणीकडे चित्त न देतां, भरतऋषीच्या शापानें बुद्धि गेलेली ती, कन्यकांनीं आंत जाऊं नये अशा देवतांच्या मनाईची आठवण न राहतां “कुमार” वनांत जातांक्षणींच रूप बदलून वनांतली वेल झाली!!

सहजन्या—(शोकग्रस्त होऊन) बहुतकरून प्रारब्ध उल्लंघन करणें कठीण! ज्या दैवानें तशा रूपाचा असा परिणाम झाला!! वरें, मग?

चित्रलेखा—नंतर प्रियसखीला शोधणारा तो राजाही उन्मत्तासारखा त्याच अरण्यांत, इकडे उर्वशी असेल, तिकडे उर्वशी असेल, अशा शोधांत रात्रंदिवस घालवीत आहे. (इतक्यांत आका-

शाकडे पाहून) अग ब्राई ! आतां तर जवळ कांता असणाऱ्यांसही उत्कंठा करणारा हा पाऊसकाळ आला; ह्मणून कामदेव त्याला फारच त्रास देईल असं वाटतं ! !.

* जंभालिका.

सहचरीदुःखालीढकं, सरोवरे स्निग्धकं ॥

अविरलवाष्पजलोष्णकं, ताम्यति हंसीयुगलकम् ॥

अर्थ—सखीच्या दुःखानें व्यापलेल्या, मायाळू व बहुत वाहणाऱ्या अश्रुजलांनीं तप्त झालेल्या अशा दोघी हंसिणी सरोवरीं संताप पावतात.

सहजन्या—सख्ये, दोघांची गांठ होईल असा कांहीं उपाय आहे काय ?

चित्रलेखा—पार्वतीच्या पायांच्या रंगापासून उत्पन्न झालेल्या “संगमनीय” मण्यावांचून तिची गांठ होण्याचा दुसरा कोणता उपाय ! !

सहजन्या—अशा सुलक्षणिक भाग्यवान् पुरुषांस फार दिवस दुःख भोगावें लागत नाहीं. तर खचित परमेश्वराच्या दयेनं त्यांची भेट होण्याचा कांहीं तरी उपाय होईल असं वाटतं. (इतक्यांत पूर्व दिशेकडेस पाहून) तर ये आपण उदयाधिप भगवान् सूर्याची सेवा करूं.

† खंडधारा.

चिंतादूनमानसिका, सहचरीदर्शनलालसिका ॥

विकसितकमलमनोहरे, विहरति हंसी सरोवरे ॥

अर्थ—जिचे मन काळजीने घेरले, व सखीच्या भेटीची इच्छा करणारी हंसीण, कमळें फुललेल्या रम्यसरोवरीं क्रीडा करते.
(असें बोलून द्रोघी जातात).

१ प्रवेशक समाप्त.

५ (पडद्यांत पुरूरवा राजाची *आक्षिप्तिका होते).

गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ॥

विशति तस्तकुसुमक्रिसलयभूषितनिजदेहप्राग्भारः ॥

अर्थ—प्रियेच्या विरहाने भ्रांतिष्ट झाल्यामुळे ज्याचीं लक्षणे उघड झालीं आहेत, व अरण्यांत फिरतांना वृक्षांचीं फुले व पल्लव इत्यादिकांनीं ज्याच्या शरीराचा पुढला भाग (मस्तक इ०) शोभायमान दिसत आहे, असा गजेन्द्रनाथ अरण्यांत प्रवेश करितो.

(नंतर आकाशाकडे लक्ष्य दिलेला उन्मत्त
असा राजा प्रवेश करितो).

राजा—(क्रोधयुक्त) अरे दुष्टात्म्या राक्षसा, उभा रहा, उभा रहा. माझी प्रिया घेऊन कोठे जातोस ? (पाहून) काय ! पर्वतशिखरापासून आकाशांत जाऊन बाणांनीं मजवर वृष्टि करितो !! (असें बोलून ढेंपूळ घेऊन मारायास धांवतो). नंतर † द्विपादिकेने ‡ दिशा पाहून—

हृदयाहितप्रियादुःखकः सरोवरे धुतपक्षकः ॥

वाप्योपवलिगतनयनकस्ताम्पति हंसयुवकः ॥

१ प्रवेशक झणजे नाटकामध्ये मुख्य पात्र येण्याअगोदर अवांतर पात्र घेऊन कथासंदर्भाक जो ग्रंथ बोलतात तो. * झणजे पात्राच्या प्रवेशाची सूचना. † गीतिविशेष. ‡ पूर्वी दर्शविलेल्या द्विपादाख्य गीतीने बोलतो असा अर्थ सर्वत्र समजावा.

• अर्थ—ज्याने प्रियादुःख हृदयांत ठेविलें, ज्याचीं नेत्रें आश्रूंनीं व्याप्त झालीं व पक्ष फडफडविलेला असा तरुण हंस सरोवरीं संताप पावतो.

(नंतर जाणून करुणासहित) काय !

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित) .

काला मेघ नभांत सज्ज दिसतो ना मत्त रात्रिंचर ॥

(पुनः श्वास टाकून)

इंद्राचें धनु दूर वक्र दिसतें ना चाँप त्याचें वर ॥

धारा ह्या गळती वरुनि दिसती ना बाणवृष्टी अशी ॥

शाणीं हाटकॅरेघतुल्य विज ही ना मत्प्रिया उर्वशी ॥ ७७ ॥

(असें बोलून मूर्च्छित पडतो. पुनः उठून व श्वास टाकून)
अरे ! मी समजलों होतो कीं, मृगलोचनेला कोणी राक्षस हरण करीत आहे; परंतु पाहतों तो नूतन विदुह्यतेला नीलमेघ आकर्षित आहे !! (याप्रमाणें करुणायुक्त चिंतन करून) तर ती कोठें गेली असेल वरें ! कोठें तरी—

दिंडी.

राग धरुनी राहिल ती लपूनी ॥

परी न कधीं बहु बैसली रुसूनी ॥

उडुन गेली ती असल देवलकीं ॥

परी मजवरि मन गुंतलें तिचें कीं ॥ ७८ ॥

(क्रोधयुक्त)

श्लोक (वसंततिलकावृत्त) .

माझ्या समोर असतां तिजला हराया ॥

देवारिही न शकती मज जिंकुनी या ॥

ऐसें असूनि न दिसे मम लोचंनांला ॥

हा दैवयोग मजलागि कसा उदेला ॥ ७९ ॥

(नंतर दिशा पाहून व श्वासोच्छ्वास टाकून अश्रुसहित) अहो !
दुर्देवी जनांस लागोपाठ दुःखें येतात ! ! कारण,—

साक्या.

नवे मेघ आकाशीं येउनि, पडली शीतल छाया ॥

त्या योगें नलगे मज आतां, छत्र शिरावरि ध्याया ॥८०॥

अशा दिनांमधिं अवचित सखिचा, वियोग मजला झाला ॥

काय करूं मी कैसें साहूं, या दुःसह दुःखाला ॥८१॥

चर्चरीचा अर्थ—हे जलधरा, त्वां निविडवृष्टीनें दिशा व्यापून
टाकिल्या; परंतु सांप्रत इतका कोप मजवर करूं नको. अरे मेघा,
पृथ्वींत फिरतां फिरतां जर माझी प्रिया मला भेटेल, जर जें जें
करशील तें तें सर्व सहन करीन.

(विचार करून) मनाच्या संतापवृद्धीची व्यर्थ उपेक्षा करितों.
ज्ञाते लणतात कीं, “राजा कालकारणं” (काल चांगला किंवा
वाईट करण्याला राजा कारण आहे). तर मी या वर्षाकाळाचें
निवारण कां करूं नये ?

* चर्चरी.

गंधोन्मादितमधुकरगतिवैद्यमानैः परभृततूर्यैः ॥ प्रसारितपव-

नोद्धेलितपल्लवनिर्करः सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥

१ दैत्यही. २ नेत्राला. ३ प्राप्त झाला. * गीतिविशेष. कित्येकांच्या मते रागविशेष.

अर्थ—सुवासाने, उन्मत्त झालेल्या भ्रमरांच्या गुंजारवरूपी गायनांनी, कोकिल पक्ष्यांनी वाजाविलेल्या मधुरशब्दरूपी मंगलवाद्यांनी व वायूने चहूंकडे हेलकावणारे पल्लव हेच जणू आपले हात भोंवतालीं फिरवीत आहे—अशा रमणीय विविध प्रकारांनी कल्पतरु नृत्य करितो.

(वरील चर्चरिकेने नृत्य करून) पण निवारण करूं नये. कारण, वर्षाऋतुसंबंधी चिन्हांनीं हा माझी राजोपचारें पूजा करित आहे. (हास्य करून)—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडितवृत्त).

सोनेरी वर अभ्ररूप छत हें विद्युल्लतीं साजरे ॥

वेतांचे तरु वारिती मजवरी हीं मंजरीचामरे ॥

झाले सुस्वर मोर भाट मज हे मत्कीर्तिला गावया ॥

व्यापारी नंग हे समीप हरिती तोया मला दावया ॥२॥

असो. या राजोपचारांची स्तुति करून फल काय. तर या अरण्यामध्ये हरपलेल्या प्रियेचा शोध लावतो.

* भिन्नक.

दयितारहितो ऽधिकं दुःखितः विरहानुगतः परिमंथरकः ॥

गिरिकाननके कुसुमोज्ज्वलके गजयूथपतिः पश्य क्षीणगतिः ॥

अर्थ—दयितेने रहित, फार दुःखित, विरहयुक्त व मंदगमन करणारा असा गजयूथाचा स्वामी, कुसुमांनीं दैदीप्यमान गिरिकाननामध्ये क्षीणगति झालेला पहा.

(नंतर फिरून व पाहून हर्षसहित) वाहवा ! वाहवा ! ! माझ्या उद्योगास उत्तेजन येत चाललें आहे ! ! !

१. मेघरूप. २. विजांनीं. ३. मंजरी झाच चवऱ्या. ४. पर्वत. ५. उदकाला.

* रागविशेष.

आर्या (गीति).

ह्या केळींची कुसुमें, रक्त पुढें अंतरीं मलिन दिसती ॥
तीं पाहुनि मज सखिचीं, क्रोधें धृतबाष्पलोचनें स्मरती ॥८३ ॥
या मार्गानें माझी प्रिया गेली असेल असें कशावरून अनुमान
करावे ? ज्यास्तव—

साक्या.

मेघवृष्टिनें वाळू भिजली, ज्या ज्या स्थळिं अर्वाची ॥
त्या त्या स्थळिं जरि सुंदरि चाले, तरि पर्दपंक्ति तिथेची ॥८४ ॥
नितंबभारें मागें आनत, अशी स्पष्ट उमटेल ॥
अलित्याच्या रंगानें चिन्हित, सुंदर मला दिसेल ॥ ८५ ॥
(फिरून व पाहून) वाहवा ! वाहवा ! ! कोपाविष्ट प्रियेचा
शोध खचीत लागेल अशी खूण सांपडली ! ! !—

श्लोक (पंचचामरवृत्त).

जिहीं गळूनि ओर्षरक्तिमा हरूनि घेतला ॥
अशा निमग्ननाभिअश्रुनीं जियेस सिंचिला ॥
नवीन रंग, ती शुकोदरापरी सुकंचुकी ॥
गळालि ही प्ररोषयुक्त धांवतांचि कामुकी ॥ ८६ ॥
असो. हिला ग्रहण करावी. (जाणून अश्रुसहित) अरेरे !
हे तर इंद्रगोपनामक कीटकांनीं युक्त तृणस्थान आहे ! ! आतां
या अरण्यांत प्रियेचा शोध कशावरून लागेल बरे. (पाहून)
पर्जन्याच्या अतिवृष्टीनें पर्वताच्या कड्यावरून तुटून पडलेल्या पाषा-
णावर बसलेला हा—

१ पुष्पें. २ आंत. ३ अश्रुयुक्त नेत्रें. ४ पृथ्वीची. ५ पावलाची रांग.
६ हुंगणाच्या भारानें. ७ खोल. ८ ओठांचा लालपणा. ९ जिची नाभि खोल
अशी उर्वशी. १० पोपटाच्या पोटासारखी. ११ चांगली चोळी. १२ अतिक्रोधयुक्त.

आर्या (गीति).

प्रबलपुरोवातानें, नर्तित^३छद धोर उंच मानेला ॥

कहनि करितसे टाहो, सरसावुनि पाहतो पयोदांला ॥८७॥

असो. याला जाऊन विचारतो.

* खंडक.

संप्राप्तविसूरणस्त्वरितं परवारणः॥ प्रियतमादर्शनलालसो

गजवरो विस्मितमानसः (परिभ्रमति)॥

अर्थ—ज्याला दुःख प्राप्त झालें, लवकर दुसऱ्याचें निवारण करणारा, प्रियतमेची भेट कधीं होईल अशी ज्याला उत्कंठा झाली, व ज्याचें मन साश्चर्य आहे असा गजवर इकडे तिकडे फिरतो.

चर्चरीचा अर्थ—हे वर्हिणप्रभो, तुझी प्रार्थना करितों कीं, जिचें चंद्रासारखें मुख व हंसासारखी गति, अशा चिन्हांनीं युक्त माझी प्रिया, त्वां अरण्यांत फिरतां फिरतां पाहिली असलीस तर मला सांग. (नंतर वसून व हात जोडून)—

आर्या (गीति).

हे नीलकंठ मोरा, जी उत्कंठा मदीयचित्ताला ॥

दीर्घापांगा वनिता, ऐशी विपिर्नांत दिसलि कीं तुजला ॥८८॥

(वसून व पाहून) अरे ! हा तर उत्तर दिल्याशिवाय कां नाचूं लागला !! (पुनः चर्चरिकेनें गाऊन) याला हर्ष होण्याचें कारण काय वरें असावें !—हाँ हाँ, समजलों.

श्लोक (मंदाक्रांता वृत्त).

या मोराचा मृदुलपवनें सैल झाला पिसारा ॥

मत्स्त्रीनाशें घर्नछविस त्या कोणि ना जिंकणारा ॥

१. पूर्वंकडल्या मोघ्या वाऱ्यानें. २ ज्याचीं पिसें थरथरलीं असा. ३ मेघाला.

* गीतिविशेष. ४. दीर्घ आहेत नेत्रकोण जीचे अशी. ५. स्त्री. ६ अरण्यांत.

७ मंदवायूनें. ८ ज्याची कांति मेघासारखी त्याला.

जी पुष्पांनीं रचित, शिथिल क्रीडनें होय ती कीं ॥

कांतावेणी असति तरि हा वेह कोणास जिंकी? ॥९९॥

असो. दुसऱ्याचें दुःख पाहून सुखीहोणारास भी पुनः विचारणार नाहीं. (नंतर दिशांकडे पाहून) अहो, ग्रीष्मऋतुअंतीं पूर्ण मदवान झाली असून, जांबुळीच्या वृक्षावर बसलेली व पक्ष्यांच्या जातींत चतुर अशा कोकिलेस विचारितो.

* स्वरक.

विद्याधरकाननलीनको, दुःखविनिर्गतबाप्पोत्पीडको ॥

दूरापसारितहृदयानंदको, ऽम्बरमानेनभ्रमतिगजेंद्रकः ॥

अर्थ—विद्याधराच्या अरण्यांत लीन झालेला, दुःखानें ज्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहत आहेत व हृदयांतील आनंद ज्यानें दूर टाकिला आहे, असा मेघासारखा गजपति भ्रमण करितो.

चर्चरीचा अर्थ—हे मधुरभाषिणी कोकिले, तुझी प्रार्थना करितो. कीं, या नंदनवनांत स्वच्छंद फिरणारी माझी प्रिया जर त्वां पाहिली असली तर मला सांग.

(जवळ जाऊन व गुडघे टेंकून) हे चतुरे,—

साक्या.

कामी जन वदती सख्ये गे, मदनसहचरी तुजला ॥

अचुक अस्त्र तूं अससि हराया, यानिनिच्या गर्भला ॥९०॥

तरि आतां तूं माझ्या जवळी, शीघ्र आण दयितेला ॥

अथवा जेथें कांता राहे, तेथें नेईं मजला ॥ ९१ ॥

(डाव्या बाजूकडे किंचित् फिरून व आकाशाकडे पाहून) काय! तूं असें बोलत्येस कीं, इतकी प्रीति करीत असतां ती तुला टाकून कशी गेली? (पुढें पाहून) हे दक्षे—

१ सैल. २ मोरांचा पिसारा. * नृत्यविशेष. † विद्याधर नामक गंधर्व ज्या वनांत राहतो तें वन. ३ मदनसखी.

दिंडी.

राग तिजला यावया हेतु कांहीं ॥

एकवारहि जाहला स्मरत नाहीं ॥

स्त्रियांची जी प्रियजनावरी प्रभुता ॥

सहन न करी ती चुकी झालि असतां ॥ ९२ ॥

(घाईने वसून, गुडघे टेंकून व “राग तिजला यावया” असें ल्पणून व पाहून) काय ! माझ्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष्य करून आपल्या कामाला लागली !! अथवा खरेंच असें ल्पणतात—

श्लोक (पृथ्वीवृत्त अथवा केका).

परस अति दुःख त्यासिं जन थंड जें बोलती ॥

खरेंचि मज दुःखितास अवमानुनी गेलि ती ॥

सुपैक नवराजेंजंबु फल त्यास भक्षावया ॥

मदांधनारी जशी अधर जातसे प्यावया ॥ ९३ ॥

तथापि माझ्या प्रियेसारखी ही मंजुलस्वरी आहे ल्पणून इजवर मी कोप करणार नाहीं. ती सुखी असो. अन्य ठिकाणीं मी प्रिया शोधिन. (उठून, फिरून व पाहून) अरे ! या अरण्याच्या दक्षिणभागाकडून प्रियेचें चालणें सूचविणारा नूपुरांचा ध्वनि ऐकूं येतो !! तर त्या धोरणानें मी जातो.

* ककुभानें हे पुढील साहा अवच्छेद जाणावे—

प्रियतमाविरहकान्तवदनको ऽविरलधाप्पजलाकुलनयनको ॥

दुःसहदुःखविसंष्टुलगमनकः प्रसारितोरुतापदीपितांगको ॥

ऽविकंदूनमानसको दरितं गतः कानने परिभ्रमति गर्जेद्रकः ॥

१ कारण. २ धनीपणा. ३ दुसऱ्याला. ४ चांगलें पिकलेलें. ५ नवें रायजांबूल. * रागविशेष.

अर्थ—प्रियेच्या विरहाने ज्याचे मुख कोमल, दाट अश्रुधारांनीं ज्यांचीं नेत्रे व्यापलीं, असह्य दुःखामुळे मंद चालणारा, अतिशय संतापामुळे ज्याचा देह संतप्त झाला व अधिक दुःखित आणि म्यालेला असा गजेंद्र वनामध्ये इकडे तिकडे फिरतो.

(नंतर द्विपदिकेने दिशा पाहून)—

प्रियकरिणीविच्छेदितको गुरुशोकानलदीपितको ॥

वाष्पजलाकुललोचनकः करिवरो भ्रमति समाकुलकः ॥

अर्थ—प्रियहृत्तिणीचा ज्याला वियोग झाला, अतिशय शोकाग्नीने संतप्त व अश्रुजलांनीं लोचने व्यापलेला असा दुःखी गजवर भ्रमण करितो.

(करुणायुक्त) हाय हाय ! धिक्कार असो ! ! व्यर्थ श्रम हे ! ! !

साकी.

मेवें काळ्या दिशा विलोकुनि, मानसतटिं जायाला ॥

उत्सुक हंसांचा हा कलरव, न नूपुरांचा झाला ॥ ९४ ॥

(असें बोलून व उठून) तर मग मानससरोवरीं विहार करण्याकरितां उत्सुक हे राजहंस या जलाशयावरून उडून गेले नाहींत तोंपर्यंत यांजवळ जाऊन प्रियेचा शोध लावितो.

(जवळ जाऊन व गुडघे टेंकून) हे जलपक्षिराज,

साक्या.

नंतर जाशिल हंसा तूं त्या, मानससरोवरातें ॥

पोथेयातें टाकुनि देई, ध्याया फिरुनि विसातें ॥ ९५ ॥

दयितेच्या वृत्तांता सांगुनि, शोकीं तारीं मजला ॥

स्वार्थाहुनि मित्रावरि उपकृति, अधिक योग्य साधूला ॥९६॥

१ मानससरोवरीं. २ मंजुलध्वनि. ३ मार्ग क्रमण्यास सुलुभ पडावे ह्मणून फळाहार वगैरे स्वाद्य घेतात ते. ४ कमलाचे नाल, भिसे. ५ उपकार.

(बाजूकडे पाहून) अरे ! हा संमुख तोंड करून पाहतो !! तर उत्सुकचित्ते म्यां "ती पाहिली "असें सांगणार काय !!! (वसून) वा हंसा, कां छपवून ठेवितोस ? (असें बोलल्यावर उठून व नृत्य करून)—

दिंडी.

जरी नदितीरीं प्रिया माझि तुजला ॥

दिसलि नाहीं वा नर्तभ्रू मराला ॥

तरी तीच्या मदमंद पावलातें ॥

तुवां कैसें चोरिलें सांग मातें ॥ ९७ ॥

तुझ्या चालण्याच्या गतीवरून मला वाटतें कीं, माझी प्रिया तुझ्याच जवळ आहे. (जवळ जाऊन व हात जोडून)—

साकी.

हंसा मजला देई कांता, इची गती त्वां हरीली ॥

एक वस्तु उमगतांचि द्यावी, जितकी चोरी झाली ॥ ९८ ॥

हंसा, ही चालण्याची छत्री तूं कोठें शिकलास वरें ? (नंतर नम्रतापूर्वक "हंसा मजला देई " असें हणून व पुनः तिरस्कारपूर्वक "हंसा मजला देई " असें हणून आणि पाहून) अरे ! मी राजा चोरांस शासन करणारा आहे अशा भीतीनें हा उडून गेला काय !! असो. मी अन्य ठिकाणीं जातो. (फिरून व पाहून) अहो, तो पत्नीसह चक्रवाकपक्षी वसला आहे. तर त्याजवळ जातो.

* कुटिलिका.

मर्मररणितमनोहरके

† मंदघटी.

कुसुमिततरुवरपल्लविते

* चर्चरी. ;

दविताविरहोन्मादितकः

कानने भ्रमति गजेंद्रकः॥

अर्थ—वृक्षांच्या पर्णांनीं मनोहर † मर्मरशब्द ज्यांत होतो, व प्रफुल्लित वृक्ष हेच ज्याला पल्लव फुटले आहेत अशा अरण्यांत दविताविरहानें मत्त झालेला गजेंद्र भ्रमण करितो.

चर्चरीचा अर्थ— हे गोरोचनाकुंकुमवर्ण चक्रवाक, मला सांग कीं वसंतऋतूंत क्रीडा करणारी माझी धन्य प्रिया तुला आढळली नाही ? (जवळ जाऊन व गुडघे टेंकून)—

आर्या (गीति).

हे चक्रवाक, जीचा नितंब चक्रापरी तिनें ज्याला ॥

त्यजिलें, रथी असा हा कामेशतावृत, विचारितो तुजला ॥९९॥

काय ! हा कः कः (कोण कोण) असें बोलतो !! मी कोण हें यास ठाऊक नाहीं !!!

आर्या (गीति).

रव्युडुपति मातामह आणि पितामह जयांसि असति जया ॥

वरिलें स्वयें धरेनें उर्वशिनें केंवि जाणसी न तया ॥ १०० ॥

आतां कां उगीच राहतो ? असो. याला दोन कठोर शब्द बोलतां. (गुडघे टेंकून) त्यां स्वानुभवानें वागावें हें तुला योग्य आहे. कारण—

* गीतिविशेष, कित्येकांच्या मते रागविशेष. † वायुवेगें वृक्षाच्या पानांपासून खडखड असणारा शब्द होतो त्यास “ मर्मर ” झणतात. १ कंबरेचा मागला भाग, (ढोंगण). २ शेंकडो वाच्छांनीं युक्त. ३ सूर्य आणि चंद्र. ४ आईचा बाप, (आज्ञा). ५ पित्याचा बाप, (अजिा). ६ पृथ्वीनें.

साक्या.

सरोवरीं नलिनीपत्राच्या, आड सहचरी गेली ॥

उत्सुक तूं तिस दूर मानुनी, ओरडसी या कालीं ॥१०१॥

ऐसें जायास्नेहें न सहे, पृथक् राहणें तुजला ॥

मजविषयीं तव भाव कसा हा, शोध न कथिसी मजला ॥ १०२ ॥

(वसून) सर्व प्रकारें माझ्या दुर्देवाचा हा प्रभाव होय !! तर आतां मी दुसऱ्या ठिकाणीं शोध करीन. (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) अहो,—

दिंडी.

ज्यांत गुंजारव मधुप करिति ऐसें ॥

कमल करितें हें रोध मला तैसें ॥

जसें ज्याचे म्यां प्रथम दष्टे अर्धर ॥

असें दैयितेचें वदन सशक्तिर ॥ १०३ ॥

एथून गेल्यावर “मी अमक्यास विचारलें नाहीं ”असा पश्चात्ताप होऊं नये लक्षण कमळांत शयन केलेल्या या भ्रमरास विचारतो. नंतर—

*अर्धद्विचतुरस्रक.

एकक्रमवार्धितगुरुतरप्रेमरसः

सरसि हंसयुवकः क्रीडति कामवशः ॥

अर्थ—ज्याचा गुरुतर प्रेमरस एकक्रमानें वृद्धिगत होत आहे असा कामवश तरुण हंस सरोवरीं क्रीडा करितो.

(वसून व हात जोडून)—

१ भ्रमर, भुंगे. २ चावलेले. ३ ओष्ठ. ४ उर्वशीचें. ५ मुस. ६ “सस्सस्” अशा शब्दानें युक्त. * संस्थानविशेष.

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित) ३

भृंगा तूं मजला त्वरें मदिरेनेत्रेची कथीं बातमी ॥ १

किंवा चारुतनू तुला न दिसली हें जाणतो सत्य मी ॥

तूतें तन्मुखैरभ्यगंध मिळता निःश्वसयोगें जरी ॥

ऐशी या कमलावरी रति तुझी वा काय होती तरी ॥ १०४ ॥

(असें बोलून, फिरून व पाहून) अहो ! कदंबवृक्षाखालीं हत्तिणीसह नागाधिराज बसला आहे; तर त्याजवळ जातो.

* कुटिलिका.

करिणीविरहसंतापितकः ॥

† मंदघटी.

कानने गंधोद्भुतमधुकरकः (गजः परिभ्रमति) ॥

अर्थ—हत्तिणीच्या विरहानें संतप्त झालेला, व मदत्वावामुळें ज्याच्या गंडस्थलावर भ्रमरसमूह झेंपा घालीत आहे असा गजेंद्र वनांत इकडे तिकडे फिरतो.

(यानंतर पाहून) पण हा जवळ जाण्याचा समय नव्हे.

आर्या (गीति).

करिणीनें शुडेनें, आसवसमसुरभि भक्ष्य जो दिधला ॥

शल्लर्वयंकुर त्यातें, हा गज भक्षो पुसेन मग त्याला ॥ १०५ ॥

(† स्थानकानें गाऊन व पाहून) अहो ! आतां हा खाऊन पिऊन स्वस्थ बसला. असो. याजवळ जाऊन विचारितो. (जवळ जाऊन)—

१ आरक्त नेत्रें जीव्हां अशा उर्वशीची. २ सुकुमारी. ३ तिच्या मुखाचा सुवास. ४ श्वासोच्छ्वासांनीं. ५ प्रीति. * नाय्यविशेष. † रागभेद. ६ हत्तिणीनें. ७ मद्यासारखा सुगंधि. ८ साळई नामक वृक्षाचा अंकुर. ‡ गायनसंबंधी-आलापविशेष.

चर्चरीचा अर्थ—विनोदाने प्रहार करून प्रचंड वृक्षांच्या शाखा नमविणार हे गजपते, तुला विचारितों कीं चंद्रप्रभेहून जिची कांति अधिक व मोहविणारी अशी माझी प्रिया त्वां पाहिली काय ?— मला सांग. (दोन पावले पुढे जाऊन)—

आर्या (गीति-).

हे मदकल गजयूथप, केश जिचे जातिसुमविचित्र असी ॥

युवतिशैशिकलातरुणी, दिसली कीं दीर्घदृष्टिला तुजसीं ॥१०६॥

(हर्षसहित ऐकून) अहाहा ! याने प्रियालाभसूचक गंभीरस्वरे गर्जना करून मला आश्वासन दिले ! ! हे गजराज, उभयतां आपण समान असल्या कारणाने तुजविषयीं अतिशय प्रीति उत्पन्न होते. कशावरून ह्मणशील तर—

श्लोक (स्रग्धरावृत्त).

माझ्या दानासिं खंडे क्षणहि न मजला बोलती “भूपराजा” ॥

तूझ्या दानासिं तैसा क्षणहि न तुजला बोलती “नागराजा” ॥

स्त्रीरतीं उर्वशीच्या सम दयित तुझी यूथिं हत्तीण राहे ॥

दोघेही तुल्य, तूतें परि विरहभवा मद्युथा वा नसो हे ॥ १०७ ॥

त्वां सुखें राहावे (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) अहो, अति रमणीय “सुरभिकंधर” नामक पर्वत देवांगनांस फार प्रिय आहे; तर याजवळचें भूमींत मला प्रिया भेटेल काय ? (फिरून व पाहून) काय ! एथें किती अंधकार हा ! ! असो. विदुलतेच्या प्रकाशाने शोधीन. हाय हाय ! माझ्या मंदभाग्येकरून मेघही विदुलतारहित कसा झाला ! ! (थोडा विचार करून) मी तर हा पर्वत पाहिल्या-शिवाय मार्गें फिरणार नाहीं.

१ हे मदोन्मत्ता. २ मोगरीच्या पुष्पांनीं शोभित. ३ तरुणी स्त्रियांमध्ये चंद्रकलेसारखी मनोहर. ४ दूर पाहणाऱ्याला. ५ अडथळा. ६ विरहापासून झालेली. ७ माझे दुःख.

* खंडिका.

प्रमृतखरखुरदारितमेदिनीको वनगहने अविचलः ॥

परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युक्तः कोलः ॥

अर्थ—पसरलेल्या तीक्ष्णखुरांनीं ज्याने पृथ्वी फोडली, वलवान् व आपल्या कामांत गढून गेलेला असा सूकर वनांत इकडे तिकडे फिरत आहे पाहा.

दिंडी.

पृथुनिंतवा पर्वता जिचीं पेरें ॥

नम्र, जीचें लावण्य रतसिरें ॥

अरण्यां ती घनपयोधरा तुझिया ॥

कधीं वसते कीं नितांबिनी जाया ॥१०८ ॥

उत्तर दिल्यावांचून कां राहिला ! (शंकायुक्त) कदाचित् दुरुन ऐकू गेलें नसेल, लणून जवळ जाऊन विचारितों.

चर्चरीचा अर्थ—स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ उदकाचे वाहणारे झरे, व अनेकविध पुष्पांचे तुरे ल्यालेला असून किन्नरांच्या मधुर व उच्च-गायनानें मन हरण करणाऱ्या हे महीधरा, माझी प्रिया दाखीव. (जवळ जाऊन व हात जोडून)—

दिंडी.

शैलराजा या रम्यवनामाजी ॥

जिनें मजला टाकिलें असी माजी ॥

अखिलअंगीं सुंदरी प्रिया तुजला ॥

फिरत दिसली कीं खरें सांग मजला ॥ १०९ ॥

* गितिविशेष. कित्येकांच्या मते गद्यविशेष. १ हे विशालप्लदेशा. २ रती-सारखें. ३ जीचे स्तन घट्ट अशी उर्वशी.

तसाच प्रतिध्वनिः ऐकतो. (ऐकून हर्षयुक्त) काय ! हा
 “सुंदरी पाहिली” असें हणतो !! असो. पाहतों. (दिशांकडे
 पाहून व खेदयुक्त) अरेरे ! हा तर गुहेतून आलेला माझ्याच शब्दा-
 चा प्रतिशब्द !! (असें बोलून मूर्च्छित पडतो—उठून व
 वसून खेदयुक्त) अहाहा ! फार श्रमलों !! तर या नदीतीरीं ल-
 हरींवरून आलेला शीतल वायु सेवन करितों. (फिरून व पाहून)
 नवीन पाण्यानें गढूळ झालेली ही नदी पाहून प्रीति उत्पन्न होते.
 कशावरून—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

लाटा ह्या नच भींवया नच खर्गश्रेणी तिची मेखला ॥
 आकर्षी नच फेण सांवरि करे वस्त्रा गमें हें मला ॥
 वाहे वक्रगती न ती अडखळे ठेंचालुनी भीतरी ॥
 रागें होउनियां नदी निवसली माझी प्रिया सुंदरी ॥ ११० ॥
 असो. हिला मी प्रसन्न करितों.

* कुटिलिका.

प्रसीद प्रियतमे सुंदरिके क्षुभितकरुणविहंगमके ।
 सुरसरितीरसमुत्सुकके अलिकुलझंकारितके ॥

† चर्चरी.

पूर्वदिक्पवनाहतकल्लोलोद्गतबाहुः
 मेघांगैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः॥
 हंसरथांगशंखकुंकुमकृताभरणः
 करिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ॥

वेलासलिलोद्धेलितहस्तदत्ततालाः

अवस्नृणाति दशदिशो रुध्वा नवमेघकालः ॥

कुटिलिकेचा अर्थ—हे प्रियतमे, तुझ्यांत करुणायुक्त पक्षी इकडे तिकडे उडत आहेत, तूं मंदाकिनीच्या तीरीं जाण्याविषयीं उत्कंठित आहेस व भ्रमरकुलं तुजवर गुंजारव करीत आहे अशी सुंदरी तूं मला प्रसन्न हो.

चर्चरीचा अर्थ—पूर्वेकडल्या वायूनें उसळलेले तरंग हेच हात ज्यानें वर केले असा जलनिधि मेघरूपी अंगानें रमणीय नृत्य करितो.—ज्यानें हंस, चक्रवाक, शंख व कुंकुम हेच अलंकार घातले; पाणहत्ती, सुसर व नील कमलें हेंच ज्यानें वस्त्र परिधान केलें व तीरीं वर खालीं होणारें उदक हाच ज्यानें ताल धरिला असा नूतन मेघकाल दशदिशा व्यापून पसरत आहे.

(जवळ जाऊन व गुडघे टेंकून)—

साक्या.

तुझ्या प्रीतिचा भंग न व्हावा, असें इच्छि मन ज्याचें ॥

तुजविषयीं जो प्रीतियुक्त गे, प्रियभाषिणि त्या याचें ॥१११॥

न्यून तरी तुज काय सख्ये गे, आढळलें कथिं मातें ॥

ज्यास्तव हे मानिनि ऐशा या, टाकिसि दासजनार्ति ॥११२॥

उगीच कां राहिली ! अरे ! ही उर्वशी नव्हे, नदी आहे. कारण, मला सोडून ही समुद्रगामिनी कसी होईल ! ! “उद्योगानें सुखप्राप्ति होते.” तर ज्या स्थळीं ती चारुनेत्रा अदृश्य झाली तेथें जातो.

(इकडे तिकडे फिरून व पाहून) या वसलेल्या कृष्णसार हरिणाची प्रियेच्या वातमीकरितां प्रार्थना करितों. (गुडघे टेंकून)—

* गलितक.

अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे ॥

प्रदकलकोकिलकूजितवरझंकारमनोहरे ॥

नंदनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो ॥

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥

अर्थ—नूतन पुष्पांच्या घुडांनी युक्त अशा वृक्षाच्या समीपभागीं, मदोन्मत्त कोकिल पक्ष्यांच्या सुस्वर शब्देकरून मनोहर नंदनवनांत आपल्या हत्तिणीच्या विरहाग्नीनें संतप्त झालेला असा ऐरावतनामक गजपति संचार करितो. (पाहून)—

आर्या (गीति).

काननलक्ष्मीनें कीं, नूतन सैस्यें तयांसिं देखाया ॥

हा कृष्णसारछवि या, स्वकटाक्षचि फेंकिला दिसे ठाया ॥११३॥

श्लोक (कामदावृत्त) .

स्तन्य भक्षित्या अर्भकासर्वे ॥

पातली मृगी निकट जी जैवे ॥

त्या मृगीस हा हरिण पाहतो ॥

अन्य वस्तुतें ना विलोकितो ॥ ११४ ॥

चर्चरीचा अर्थ—हे हरिणा, नितंबभरें मंद चालणारी, पुष्ट असून उच्च व अंतररहित जीचे स्तन, अखंड तरुणी, सुकुमारी, हंस-गामिनी अशी या सुंदर अरण्यांत फिरतांना माझी मृगलोचना त्वां पाहिली असेल तर विरहसमुद्रापासून मला तार. (जवळ जाऊन व हात जोडून) हे कुरंगपते,—

१ नाशविशेष. २ वनशोभनें. ३ फळें. ४ दुग्ध. ५ जवळ. ५ वेगानें.

श्लोक (स्रग्विणीवृत्त) ।

त्वां वनीं देखिली काय माझी प्रिया ॥

सांगतो मी तिचें चिन्ह ऐकें तथा ॥

जेंवि ही त्वत्सखी दीर्घनेत्रा असे ॥

सुंदरी तीहि तैशीच माझी दिसे ॥ ११५ ॥

(पाहून) काय ! हा माझ्या बोलण्याचा अन्हेर करून आपल्या प्रियेच्या संमुख उभा राहिला ! ! दैव प्रतिकूल असल्यानें सर्व अनादर करितात हे योग्यच आहे. तर आतां अन्य ठिकाणीं जातो. (फिरून व पाहून) हं ! तिच्या मार्गाची खूण सांपडली ! !

आर्या (गीति) .

तो हा रक्तकदंब, प्रसून ज्याचें घनागैमा कथितें ॥

वेणींत जें प्रियेनें, भरिलें अबहुरज वक्रही तरि तें ॥ ११६ ॥

(फिरून व पाहून) फुटलेल्या पाषाणाच्या फटीमध्ये फार आरक्त दिसतें हे काय बरें असावें !—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

हा सिंहें हतहस्तिमांसतुकडा नेहे प्रभा वीर्तसे ॥

अग्नीचा कण हा न सिंचित जलें हे रान झालें असे ॥

रक्ताशोकघुडापरी मणि अहो हा रक्त तेजें दिसे ॥

सूर्य ज्या उचलावया स्वकर कीं हा लांब केला असे ॥ ११७ ॥

असो. तर घेऊं यां. (घेण्याचा आव घालतो).

प्रणयिनीबद्धासादितको, बाप्पाकुलनिजनयनको ॥

गजपतिर्गहने दुःखितको, परिभ्रमति क्रांतवदनकः ॥

१ पुष्प. २ पाऊसकाळाला. ३ ज्यांत थोडा पराग असें. ४ मारलेल्या हत्तीच्या मांसाचा तुकडा. ५ कांति. ६ टाकीत आहे. ७ ओलें. ८ आपला किरण.

अर्थ—प्रीति करणारीने बांधून वश केलेला, ज्याची नेत्रे अश्रूंनी भरली आहेत व म्लानमुख असा दुःखी गजेंद्र अरण्यांत इकडे तिकडे फिरतो.

(जवळ जाऊन व घेऊन आपल्याशीं)—

साक्या.

जीमधिं मंदारसुमें भरलीं, अशी प्रियेची वेणी ॥

तीमधिं भूषण करण्यातें हा, बहु योग्य असे सुमणी ॥११८॥

परंतु आतां प्रिया तीच कीं, दुर्लभ झाली मजला ॥

असो तरीही अश्रुजलांनीं, मी भिजवीन न घाला ॥११९॥

(असें हणून टाकितो).

(पडद्यांत) वत्सा, घे, वत्सा, घे.

आर्या (गीति).

संगमनीयमणी हा, गिरिजापदैरक्तिमें असे झाला ॥

यातें धारण केलें, तरि लवकरि भेटवी प्रियजनाला ॥१२०॥

राजा—(वर पाहून) मला कोण हा सांगतो वरें ! (पाहून) भगवान् चंद्रमा काय ? हे भगवन्, या उपदेशानें आपण मजवर मोठा अनुग्रहच केला.

(मणि घेऊन) अहाहा ! हे संगमनीयमणे—

श्लोक (हरिणीवृत्त).

कृशकटि अशा माझ्या स्त्रीनें मला त्यजिलें दुरी ॥

पुनरपि तिची माझी भेटी मण्या करिसी जरी ॥

तरि करिन मी स्वालंकारा तुतें मुकुटावरी ॥

स्मरंहर जसा बालेंदूतें शिखामणि त्यापरी ॥ १२१ ॥

१ मंदारपुष्पें. २ पार्वतीच्या चरणाच्या लालपणानें. ३ शंकर. ४ शुरु-पक्षातील चंद्रानें.

(फिरून व पाहून) पुष्परहित अशी ही वल्ली पाहून इजवर प्रीति कां वरें उत्पन्न होते ! ठीकच आहे. माझे मन योग्य ठिकाणीच रमते. कारण, ही तर—

श्लोक (शिखरिणीवृत्त).

कृशा ही, मेघाचें जल पडुनियां पल्लव जिचे ॥

भिजाले अश्रूंनीं अधरचि जणूं भासति तिचे ॥

स्वकालाच्या भंगें नसति सुमनेंही इजवरी ॥

जणूं ही रागानें तनुवरि अलंकार न धरी ॥ १२२ ॥

इच्या देहीं गुंजारव न करिती षट्पदकुलें ॥

जणूं ही रागानें ग्रसित असुनी मौन धरिलें ॥

जिच्या पायीं होतों पतित तरि ती टाकुनि मला ॥

जणूं क्रोधें येथें गमन करुनी वास धरिला ॥ १२३ ॥

असें आहे ल्हाणून या प्रियेचें साम्य करणाऱ्या लतेस प्रीतीनें आलिंगितो.

चर्चरिकेचा अर्थ—हे लते, माझा हृदयभेद होत आहे, ल्हाणून मजकडे पाहा. दैवयोगें पुनः प्रिया भेटेल तर या अरण्यांत भ्रमण करणार नाहीं; व तिला या अरण्यांत पुनः येऊं द्हेणारही नाहीं. (जवळ जाऊन लतेस आलिंगितो. इतक्यांत तिच्याच स्थानीं उर्वशी प्रकट होते).

राजा—(डोळे मिटून व स्पर्श झालासें दाखवून) अरे ! उर्वशीच्या शरीरस्पर्शानें सुख होतें तसें मला झालें; परंतु तिजविषयीं विश्वास वाटत नाहीं. कारण—

१ पुष्पें फुलण्याच्या कालाच्या. २ पुष्पेही. ३ भ्रमरसुमूह.

१ दिंडी.

प्रियेविषयीं जें प्रथम भावितों तें॥ क्षणें उलटेंची मला पुढें होतें ॥
अशासाठीं उघडीन न मी नेत्रा॥ इच्यासंगें प्रियसंग होत गोंत्रा॥ १२४॥

(हळूच नेत्रें उघडून) अरे ! खरीच उर्वशी आहे !! (असें बोलून मूर्च्छित पडतो).

उर्वशी—महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.

राजा—(सावध होऊन) प्रिये, आतां मी वांचलों.

आर्या (गीति).

असहे त्वद्विरहतमीं, निमग्न होतां अशांत तूं मजसीं ॥

दैवें प्राप्त अससि गे, गतासुला जेंवि चेतनी तैसी ॥ १२५॥

उर्वशी—मी रागाच्या स्वाधीन होणारीन महाराजांस या दशेस पोंचविल्लें. तर अन्याय सहन करावा.

राजा—त्वां मला प्रसन्न करावें असें नाहीं; तुझ्याच भेटेनें माझा आत्मा अंतर्वाद्य आनंदयुक्त झाला. परंतु प्रिये, इतका काळ तूं मजवांचून कशी राहिलीस सांग बरें ?

चर्चरी.

मयूर कोकिल हंस रथांगां ॥ अलि गज पर्वत सरित्कुरंगां ॥

तवनिमित्त अरण्यां भ्रमतां॥ कवणासिं न म्यां पुसिलें रडतां॥ १२६॥

उर्वशी—महाराजांचा वृत्तांत मी मनानें खरोखर जाणला.

राजा—प्रिये, “मनानें” हें मी समजलों नाहीं.

१ मनांत आणितों. २ शरीराला. ३ सहन न करणारी, रागीट.
४ तुझ्या विरहरूपी अंधकारांत. ५ प्राण गेलेल्याला. ६ चंचलता.
७ चक्रवाक. ८ भ्रमर, भुंगां. ९ नदी. १० हरिणाला.

उर्वशी—महाराज, ऐकावँ—पूर्वी भगवान् कार्तिक स्वामीनं शांश्वत ब्रह्मचारी व्रत घेऊन गंधमादन पर्वतावर “सकलकलुष” नांवाच्या प्रदेशांत जाऊन राहिला. तेथें त्यानं नेम केला.

राजा—कोणता ?

उर्वशी—“जी कोणी स्त्री या ठिकाणीं येईल ती वेल होऊन राहिल, आणि पार्वतीच्या पायांच्या रंगापासून झालेल्या “संगमनीय” मण्यावांचून ती आपलें लतारूप सोडणार नाही. मला गुरुजींच्या शापामुळें आठवण राहिली नाही, ह्मणून कार्तिक स्वामीचा नेम विसरून वायकांनीं वर्जिलेल्या कुमारवनांत जातांच वनांतली वेल झालें.

राजा—प्रिये, तूं सांगलेस ती गोष्ट अनुभवास आली. परंतु—
साक्या.

रतिखेदानें मी शयनावरि, सुप्त असुनिही मजला ॥

जी तूं प्रवासगतसम मानिसि, करुनी बहु खेदाला ॥१२७॥

त्या त्वां सख्ये या स्थळिं माझा, वियोग असतां त्याला ॥

फार वेळ गे कसें साहिलें, कथन करीं हें माला ॥१२८॥

तूं संगमाचें निमित्त व पूर्वस्थिति देण्याचा ज्याचा प्रभाव असें जें सांगितलेंस तें हें मणिरत्न. (मणि दाखवितो).

उर्वशी—कायहो हा चमत्कार ! हाच का तो “संगमनीयमणि” !! तरीच महाराजांनीं मला आलिंगितांच मी पूर्वरूप पावले.

राजा—(तिच्या ललाटीं मणि ठेवून)—

आर्या (गीति).

मौलिस्थितमणियोगें, सख्ये तेत्तेज ज्यावरी स्फुरतें ॥

तें हें त्वन्मुख हरितें, बालातपरैरक्तकमलशोभेतें ॥ १२९ ॥

१ निद्रित. २ मस्तक. ३ त्या मण्याचें तेज. ४ कोमलसूर्यकिरणानां युक्त रक्तकमलशोभेला.

उर्वशी—प्रियंवद^१ महाराज, आपणास प्रतिष्ठानाहून निघाल्याला फार दिवस झाले. ल्हाणून नकळे, प्रधान व दुसरे लोक मत्सर करतील. तर आपण जाऊं चला.

राजा—जशी तुझी इच्छा. (असें ल्हाणून उठतात).

उर्वशी—महाराज, आपली जाण्याची कशी मर्जी आहे?

राजा—

श्लोक (पृथ्वीवृत्त अथवा केका).

विजा लवति त्याच गे झळकती पताका जया ॥

विचित्र विलसे प्रभा अमरकार्मुकें रम्य या ॥

अशा जलदे^२रूप या सखि नव्या विमानें मला ॥

सुखेल^३गमने प्रिये त्वरित नेइं तूं वस्तिला ॥ १३० ॥

* खंडधारा.

प्राप्तसहचरीसंगमकः पुलकप्रसाधितांगकः ॥

स्वेच्छाप्राप्तविमानको विहरति हंसयुवकः ॥

अर्थ—प्रियेचा ज्याला समागम झाला, ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले, व स्वेच्छेनें ज्याला विमान मिळाले असा तरुण हंस क्रीडा करितो.

(याप्रमाणें खंडधारागीति गात गात निघून जातात).

चवथा अंक समाप्त.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक ५.

पात्रें.

पुरूरवा	प्रतिष्ठान नगरीचा राजा.
विदूषक	त्याचा मित्र.
तालव्य	} राजाचे चोपदार.
कंचुकी	
रेचक अथवा किरात	राजाचा चाकर.
यवनी	राजाची दासी.
भार्गवी किंवा सत्यवती	{ च्यवन भार्गवऋषीच्या आश्रमां तील तापसी.
उर्वशी	राजाची प्रिया.
आयुष्	राजाचा पुत्र.
नारद	देवऋषि.
रंभा	स्वर्गीची अप्सरा, नारदाबरोबर आलेली.
वैतालिक	राजाचा बंदजिन, भाट, स्तुतिकरणारा

• प्रतिष्ठान नगरी हे स्थल.

अंक ५ वा.

(नंतर हर्षयुक्त विदूषक प्रवेश करितो).

विदूषक—अहाहा ! फार चांगलें जालें. राजा उर्वशीसह नंदनवनादि अनेक प्रदेशीं क्रीडा करून नगरांत परत आला, आणि आपल्या अवश्य कर्तव्यकर्माविषयीं प्रधानादिकांची योजना करून सर्व प्रजांला रंजवीत राज्य करीत आहे. आतां संततीवांचून दुसरी कोणतीहि त्यास काळजी राहिली नाही. असो. आज पर्वविशेष आहे याजकरितां राजीसह भगवती गंगायमुनांच्या सगर्मीं स्नान करून सांप्रत आपल्या वाड्यांत प्रवेशला आहे. तर अंगाला उटी इत्यादि लावणाऱ्या स्त्रिया त्यास अलंकारीत आहेत. इतक्यांत मी राजासमीप जातो.

(पडद्यांत) हाय हाय ! धिक्कार असो !! अप्सरेचा वियोग ज्ञान्यामुळें प्राप्त झालेला व ज्याची योजना मुकुटरत्नांत केली असून लाल ताडपत्राच्या विंझुण्याखालीं झांकलेला असा तेजःपुंज “संगमनीयमणि” मांस समजून त्यास गृध्रपक्षी घेऊन उडून गेला.

विदूषक—(ऐकून) फार वाईट जालें !!! हा संगमनीयनामें चूडामणि मांड्या मित्रास फार प्रिय होता ; ह्मणूनच अंगशोभा करवीत असतां राजा मध्येच आसनावरून उठला. याजकरितां मीहि त्याजवळ जातो. (असें बोलून निघून जातो).

* प्रवेशक समाप्त.

* प्रवेशक ह्मणजे नाटकामध्ये मुख्य पात्र येण्याअगोदर अवांतर पात्र येऊन कथासंदर्भाकें जो विषय बोलतात तो

(नंतर राजा, विदूषक, सूत, कंचुकी, रेचक व
परिजन प्रवेश करितात).

राजा—किरात, अरे किरात,

आर्या (गीति.)

कोठें तो खगतस्कर, ओढी जो निजसमीप मरणार्ते ॥

जेणें प्रथमचि केलें, रक्षकसदनीं शिरुनि चौर्यार्ते ॥१३१॥

किरात—तो पहा महाराज. चोंचीच्या अग्रानें मण्याचें सूत्र
धरून कांतीनें आकाशच रंगवीत आहे काय, असा उडत आहे.

राजा—यास मी पाहतों.

श्लोक (शिखरिणीवृत्त).

मुखांतूनी लोंवें मणि कनकसूत्रा लटकला ॥

असा पक्षी वेगें करित वलयाकार गतिला ॥

तयाच्या योगानें मणिहि वलयाकार फिरतो ॥

अलंताच्या चक्रासदृश किरणीं भास करितो ॥ १३२ ॥

सांग. इथें काय करूं ?

विदूषक—याजविषयीं दया पुरे. या अपराध्यास योग्य शिक्षा
करावी.

राजा—तूं योग्य बोललास. अरे, धनुष्य आणा, धनुष्य.

परिजन—जशी महाराजांन्ही आज्ञा. (असें बोलून निघून
जातो).

राजा—तो अधम पक्षी दिसत नाही !

विदूषक—इकडे इकडे—दक्षिण दिशेनें हा हतभाग्य जात
आहे !!

१ चोर पक्षी. २ वाटोळी. ३ ज्वालायुक्त कोळीत घेऊन वाटोळें फिरविलें
असतां जें चक्र दिसतें तें. ४ किरणांनीं.

राजा—(पाहून) आतां तर—

आर्या (गीति).

भापल्लवित मण्यातें, पक्षी घेउन दिगंतरीं फिरतो ॥

जाणों अशोकगुच्छें, केशालंकार दिङ्मुखीं करतो ॥१३३॥

यवनी—(हातांत धनुष्य घेऊन) महाराज, हें वाणासह धनुष्य.

राजा—आतां धनुष्याचा काय उपयोग ! तो मांसाहारी पक्षी वाणाच्या मर्यादेबाहेर गेला. कारण—

आर्या (गीति).

विहगें नीत मणी तो, आरक्त दुरूनि शोभतो तैसा ॥

नीलजलदखंडावृत, रात्रीं रक्तांग भूमिसुत जैसा ॥ १३४ ॥

हे आर्य तालव्य,

कंचुकी—आज्ञा महाराज.

राजा—माझ्या आज्ञेनें नगरवासी जनांस सांग कीं, सायंकाळीं ज्या वृक्षांवर पक्षी राहतात त्या स्थळीं तो नीच गृध्र शोधावा.

कंचुकी—जशी महाराजांची आज्ञा. (असें बोलून निघून जातो).

विदूषक—राजा, सांप्रत विश्रांति घे. तो रत्नचोर कोठेही गेला तरी तुझ्या शिक्षेंतून सुटणार नाही. (असें बोलून दोघे बसतात).

राजा—मित्रा—

१ प्रभेचे ज्यास पल्लव फुटले आहेत असा. २ अंशोक पुष्पाच्या घुडनें.
३ नेलेला. ४ नील. मेवाच्या तुकड्यांनीं वेढलेला. ५ आरक्त. ६ मंगळ-
नामा ग्रह.

आर्या (गीति).

खगचोरित रत्नी हा, मित्रा माझा प्रयास सार नसे ॥

परि त्या संगमनीये, भेटविली मत्प्रिया समीप वसे ॥१३५॥

कंचुकी—(प्रवेश करून) महाराजांचा जयजयकार असो.

आर्या (गीति).

तव रोषरूप बाणें, भिन्नकलेवर वधास योग्य असा ॥

अपराधी खग पडला, समर्णशिरा अंबरांतुनी सहसा ॥१३६॥

(सर्व आश्चर्य झाल्यासारखे दाखवितात). महाराज, हा धुत-
लेला मणि कोणाजवळ देऊं ?

राजा—जा, जामदारखान्यांत जाऊन पेटांत याला ठेव.

किरात—जशी महाराजांची आज्ञा. (असे बोलून मणि घेऊ-
न जातो).

राजा—(तालव्यास) हा बाण कोणाचा हे तूं जाणतोस ?

कंचुकी—त्यावर नांव लिहिलेले दिसते; परंतु मला नेत्रांनी हीं
अक्षरे स्पष्ट दिसत नाहीत.

राजा—मला तो बाण दाखीव वरें. मी पाहतों.—

विदूषक—राजा, विचारांत कां पडलास ?

राजा—मारणाराचें नांव ऐक.

विदूषक—वाच. मी लक्ष्यपूर्वक ऐकतो.

राजा—(वाचतो)—

आर्या (गीति).

उर्वशीभव ऐलात्मज्ञ, धन्वी जो नामधेय ज्या आयु ॥

त्याचा बाण असे हा, शत्रूंचीं हरित जो क्षणें आयु ॥१३७॥

१ पक्ष्यानिं चोरलेल्का. २ हंशिलाचा. ३ क्रोधरूप. ४ ज्याच्या शरीराचा
भेद झाला. ५ पक्षी. ६ मणि व मस्तक यांसहवर्तमान. ७ उर्वशीपासून
झालेला. ८ ऐलाचा (पुरुरवा राजाचा) पुत्र. ९ आयुष्ये.

विदूषक—(आनंदयुक्त) मित्रा, तुझी संतानवृद्धि झाली हे फार चांगले झाले.

राजा—सख्या, हे कसे? नैमिषारण्यां सत्रसमयीं मात्र उर्वशीचा वियोग होता. त्याखेरीज सन्निध असतां कधीहि डोहळ्यांचीं लक्षणें पाहण्यांत आलीं नाहींत. मग प्रसूत कशी झाली? तरीहि—

आर्या (गीति).

नील तिचीं स्तनवर्दनें, धात्रीफलसदृशगंडु मुखकांती ॥

शिथिल करींचीं वल्ले, काहीं दिन जाहलीं मला स्मरती ॥ १३८ ॥

विदूषक—तूं मानवी स्त्रियांचीं लक्षणें उर्वशीच्या ठिकाणीं समजू नको. कारण, देवांचीं चरित्रें सामर्थ्यानें गुप्त असतात.

राजा—असो. तूं ह्मणतोस तसें असेल. परंतु गुप्त ठेवण्याचें तिला काय कारण असावें वरें!—

विदूषक—वृद्ध झाल्यानें त्याग कराल, ह्मणून.

राजा—अरे, मस्करी पुरे. विचार करूं.

विदूषक—देवांच्या मनोभावाविषयीं कोणी विचार करावा!!

कंचुकी—(प्रवेश करून) महाराजांचा जयजयकार असो. च्यवन^व ऋषीच्या आश्रमांतून कुमार घेऊन आलेली भार्गवी^म तापसी महाराजांचें दर्शन घ्यावें असें इच्छिते.

राजा—दोघांसही लवकर आंत आण.

कंचुकी—आज्ञा महाराज. (असें बोलून जातो व कुमारसहित तापसी घेऊन येतो).

विदूषक—ज्याणें आपल्या नांमकळून चिन्हित अशा बाणानें गृध्रास विंधिलें तोच हा क्षत्रियकुमार. राजा, फारकरून तुझ्या स्वरूपाशीं मिळतो.

राजा—तसेंच होय. कारण,—

साक्या.

या वाळातें देखुनि नयनीं, खळखळ अश्रू येती ॥

दया उपजली चित्तीं माझ्या, मनास हेते शांती ॥१३९॥

उभारले रोमांच जाहलीं, धैर्यहीन ही काया ॥

इच्छितसें निर्दयसम दृढतर, यतिं आलिंगाया ॥ १४० ॥

(जवळ जाऊन) भो तापसी, प्रणाम करितों.

तापसी—राजा, चंद्रवंश धारण करणारा हो. (मनांत—
अहो ! सांगितल्याखेरीज हा आपला औरसपुत्र आहे असें यास सम-
जलें!!— उघडपणें) वत्सा, पित्यास नमस्कार कर.

(कुमार अश्रुसहित हात जोडून वंदन करितो).

राजा—पुत्रा, आयुष्मान् हो.

कुमार—(स्पर्श होतांच मनांत)—

आर्या (गीति).

हा मज्जनक, तनय मी त्याचा, ऐकुनि जरी अशी प्रीती ॥

अंकीं वाढविल्यांची, निजपितरीं प्रेमवृद्धि होय किती ॥१४१॥

राजा—भगवति, आपल्या येण्याचें कारण जाणण्याविषयीं
इच्छितों.

तापसी—महाराज, ऐकावें. प्रसूत होतांच उर्वशीनें ह्या
दीर्घायु कुमाराला कांहीं कारणामुळे माझ्या स्वाधीन केलें. नंतर
कुलीन क्षत्रियधर्माप्रमाणें जातकर्मादिविधि ज्ञात्या च्यवनभार्गव ऋषीनें
केले. यास अन्यविद्या शिकवून त्यांनीं धनुर्विद्येतही प्रवीण केला आहे.

राजा—एकून पित्याप्रमाणें रक्षण केलें.

तापसी—आज हा ऋषिकुमारांसह अरण्यांत फलें, पुष्पें, समिधां व दर्भ आणावयाकरितां गेला असतां तेथें ह्यानें आश्रमविरुद्ध आचरण केलें.

विदूषक—कोणतें वरें ?

तापसी—आश्रमाजवळ वृक्षावर गृध्र पक्षी मांस घेऊन दवून बसला असतां त्याचा ह्यानें वाण मारून वध केला.

राजा—नंतर ?

तापसी—ही गोष्ट भगवान् ऋषींस कळतांच त्यानें मला आज्ञा केली कीं, ह्यास नेऊन उर्वशीच्या स्वाधीन कर. लणून उर्वशीस भेटण्याची माझी इच्छा आहे.

राजा—भगवति, ह्या आसनावर बसावें. (सेवकांनीं आणलेल्या आसनांवर दोघें बसतात). आर्य तालव्य, उर्वशीस जाऊन हा वृत्तांत सांग.

कंचुकी—आज्ञा महाराज. (असें लणून जातो).

राजा—पुत्रा, इकडे ये.

आर्या (गीति).

स्पर्श सुताचा सुखवी, सर्वांगा निश्चयें तरी मजला ॥

आनंदवीं सुता तूं, चंद्रकिरण जेंवि चंद्रकांताला ॥ १४२ ॥

तापसी—वत्सा, पित्यास संतोषित कर.

(कुमार राजाजवळ जातो).

राजा—(आलिंगून) वत्सा, या माझ्या प्रियमित्रा ब्राह्मणाला प्रणाम कर.

विदूषक—आश्रमाजवळ आसपास वास करणाऱ्या वानरांचा परिचय असेलच; मग मला हा कां वरें भितो ! !

कुमार—(हास्य करून) भो तात, वंदन करितों.

विदूषक—तव कल्याणमस्तु. वर्धतां भवान्.

(नंतर कंचुकी व उर्वशी प्रवेश करितात).

कंचुकी—बाईसाहेब, इकडून—असें इकडून यावे.

उर्वशी—(प्रवेश करून व पाहून) अग बाई ! रत्नखचित आसनावर बसलेला व महाराज ज्याची शेंडी आवरीत आहेत असा हा कोण वरं !! (तापसीकडे पाहून) अरे ! सत्यवती तापसी-बरोबर आलेला हा तर माझा मुलगा आयु !—एवढा मोठा झाला !!

राजा—(पाहून) वत्सा—

साकी.

तुज देखाया उत्सुक ऐशी, ही तव जननी आली ॥

प्रेमपाझरे दुग्ध सांडुनी, जिची कंचुकी भिजली ॥१४३॥

तापसी—वत्सा, आपल्या मातेजवळ जा. (असें बोलून कुमारास घेऊन उर्वशीजवळ जाते).

उर्वशी—आर्ये, नमस्कार करये.

तापसी—वत्से, भर्त्यास बहुमान्य हो.

कुमार—माते, प्रणाम करतां.

उर्वशी—पुत्रा, पित्याची सेवा करणारा हो. (राजाकडे पाहून) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—पुत्रवति, आलांत हे चांगले झाले. येथे— बसावे.

उर्वशी—आर्यहो, वसा. (होय, असें लपून सर्व बसतात).

तापसी—वत्से, विद्या शिकून सांप्रत आयुध व कवच धारण करण्यास योग्य झालेला हा पुत्र, भर्त्याच्या समक्ष तुझ्या स्वाधीन केला. आतां आश्रमवासधर्मास व्यत्यय येईल लपून जाण्यास निरोप असावा असें इच्छिते.

उर्वशी—ब्रँ आहे. पण बहुत दिवसांनीं भेट झाल्यामुळं मी फार उत्कंठित आहे; तरी आश्रमधर्मांत अंतर पडूं नये लक्षण साध्वि, आपण जावँ, फिरून भेटण्याकरितां.

राजा—पूज्ये, भगवान् च्यवनमुनीस माझा प्रणाम सांग.

तापसी—ठीक आहे.

कुमार—आर्ये, खरेंच तूं परत जातेस ? तर मलाही ने.

राजा—पुत्रा, पहिलें जें ब्रह्मचर्यव्रत तें त्वां आश्रमां आचरिलें, व आतां गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याचा समय आला.

तापसी—वत्सा, पित्याच्या वचनाप्रमाणें चाल.

कुमार—तर मग—

श्लोक (वसंततिलकावृत्त).

कंडूयनेंकरुनि ज्या बहुतोष होई ॥

माझ्याच मांडिवरि बैसुनि झोंप घेई ॥

मोरास त्या नविं पिसें फुटतील जेव्हां ॥

पाठीव तो लवकरी मजलागिं तेव्हां ॥ १४४ ॥

तापसी—तसें करीन हो, पाठवीन.

उर्वशी—भगवति, नमस्कार करलें.

राजा—पूज्ये, प्रणाम करितों.

तापसी—सर्वांचें कल्याण असो. (असें लक्षण निघून जाते).

राजा—हे सुंदरी—

आर्या (गीति).

मी आज पुत्रवंतीं, धन्य असें या तुझ्या सुपुत्रानें ॥

जेवि पुरंदर झाला, शर्चिं^{म२}पासुनि जन्मल्या जयंतानें ॥ १४५ ॥

विदूषक—असो. (उर्वशीकडे पाहून) पण हिच्या नेत्रांतून
अश्रुपात कां होतो !—

राजा—प्रिये—

श्लोक (पृथ्वीवृत्त अथवा केका).

स्ववंश रक्षावया मजे कुमार जो जाहला ॥

तया निरखुनी सख्ये बहुत हर्ष होतां मला ॥

असा करिसि शोक कां कुचयुगस्थ हारावरी ॥

दुजा रचिसि हार अश्रुसलिलें कसा सुंदरी ॥ १४६ ॥

उर्वशी—महाराज, ऐकावें. पुत्र पाहून पहिल्यानें आनंद
झाला खरा, पण इंद्राचें नांव ऐकतांच त्यानें केलेल्या मर्यादेची
मला आठवण झाली.

राजा—सांग ती.

उर्वशी—ऐकावें महाराज. पूर्वी आपण माझें मन चोरल्यामुळें मी
वेडी होऊन गुरुशापाला कारण झालें. लहणून इंद्रानें कांहीं मर्यादा
करून आज्ञा केली.

राजा—सांग कोणती ती ?

उर्वशी—इंद्रानें सांगितलें कीं, “ जेव्हां माझा प्रिय मित्र राज-
र्षि तुझ्यापासून झालेल्या पुत्राचें मुख पाहिल तेव्हां त्वां मजकडे
यावें. ” लहणून आपला वियोग होणार या भयानें, फार दिवस आपण
एकत्र राहावें असं मनांत आणून भगवान् च्यवनऋषीच्या आश्रमांत
सत्यवती तापसीच्या स्वाधीन मुलास केलें. पण आज आपली सेवा
करण्यासारखा झाला असं समजून तिनें हा दीर्घायु मुलगा परत
आणून पांचविला. तर आतां महाराजांजवळ माझें राहणें कोठून
होणार ?

(हें ऐकून राजा मूर्च्छित पडतो).

संपूर्ण—अरेरे !! महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.

कंचुकी—सावध व्हा महाराज.

विदूषक—फार वाईट झालें ! फार वाईट झालें !!

राजा—(सावध होऊन) अहो ! दैव सुखाला प्रतिबंध करते ! !

(उर्वशीकडे पाहून)—

श्लोक (शिखरिणी वृत्त.)

सुताच्या प्राप्तीने प्रथम मज गे धीर गमला ॥

त्वरें आला तूझा सखि जवळि विश्लेष मजला ॥

जलाच्या वृष्टीने तरुतपेनसंताप हरिला ॥

त्वरेंची त्या वृक्षीं तडिदैनल जाणों वळवला ॥ १४७ ॥

विदूषक—ही पुत्रप्राप्ति तर अनर्थानुबंधिनी आहे असें मला वाटते. तर याविषयीं इंद्राचीच कृपा पाहिजे.

उर्वशी—हाय हाय ! मी किती मंदभागिनी ! ! महाराज मला अशी समजतील कीं, “ नम्र पुत्र झाल्यामुळ आपलें काम झालें ह्मणून मला सोडून स्वर्गीं जाण्याला तयार आहे.”

राजा—सुंदरि, असें बोलूं नको.

श्लोक (भुजंगप्रयात).

वियोगें न होती प्रियें आपलीं हीं ॥

पराधनि तूं वासवाज्ञेंत राहीं ॥

तुझ्या आत्मजीं राज्य अर्पूनि मीही ॥

वनीं जातसें सेविलीं जीं मृगांहीं ॥ १४८ ॥

कुमार—हे तात, महान् बलीवर्दाला योग्य जो भार तो लाहानावर लादणें आपणास उचित नाही.

राजा—वत्सा, असे नव्हे—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

जिंकी अन्यमजां जसा कलभही गंधद्विपाचा वर्नी ॥

सर्पाच्या शिशुचेंहि जेंवि विष वा जिंकी जवा पावुनी ॥

तैसा सत्कुलराजवालहि मही रक्षावयाला पुरे ॥

जातीनेच वसे स्वकार्यगुण हा नाही वरें जाणरे ॥१४९॥

आर्य तालव्य,

कंचुकी—आज्ञा महाराज.

राजा—प्रधानश्रेष्ठास जाऊन सांग कीं, माझ्या आज्ञेने आयु-
ष्मान् पुत्रास राज्याभिषेक करावा.

(दुःखित होऊन कंचुकी निघून जातो. सर्व, नेत्रें दिपलीं
असें दाखवितात).

राजा—(आकाशाकडे पाहून) गगनांतून विद्युत्संपात होत.
आहे काय ! (निरखून पाहून) अरे ! हा भगवान् नारदमुनि ! !

श्लोक (शार्दूलविक्रीडितवृत्त).

ज्याच्या मस्तकिं रम्य पिंगट जटा गोरोचनाच्या परी ॥

जो कंठीं शशिरश्मिर्तुल्यधवला यज्ञोपवीता धरी ॥

ज्याची यौवनकांति शुभ्र विलसे जिंकीत मुक्ताफला ॥

भासे जंगमकल्पवृक्षचि जणूं स्वर्णांकुरीं शोभला ॥१५०॥

(पूजासाहित्य आणा पूजासाहित्य).

उर्वशी—महाराज, (हें—पूजासाहित्य).

नारद—(प्रवेश करून) हे पृथ्वीपते, विजयी हो, विजयी हो.

१ चंद्रकिरणासारख्या पांढऱ्या. २ संचार करणारा कल्पवृक्ष. ३ सुवर्णाच्या अंकुरांनीं.

राजा—भो भगवन्, प्रणाम करतो.

उर्वशी—नमस्कार करत्ये.

नारद—तुम्हा उभयतांचा वियोग कधींहि न होवो.

राजा—(हळूच उर्वशीजवळ) काय ! असें होईल !!

(उघडपणे) उर्वशीचा पुत्र आपणास वंदन करितो.

नारद—हा दीर्घायु असो.

राजा—भो मुनिवर्य, ह्या आसनावर वसावे.

(सर्व वसतात).

राजा—(नम्रतापूर्वक) आपल्या आगमनाचे कारण काय वरें?

नारद—राजा, इंद्राचा निरोप ऐक.

राजा—एकचित्ते ऐकतो.

नारद—तूं अरण्यांत जाण्याविषयी विचार केलास हें इंद्र प्रभावाने समजला, ह्मणून तो तुला आज्ञा करितो.

राजा—काय आज्ञा आहे ?

नारद—देवदानवांचा पुढें युद्धप्रसंग होणार असें भविष्यवेद्यांनीं सांगितलें. याकरितां देवांस साह्य करणाऱ्या त्वां शस्त्र ठेवू नये, आणि ही उर्वशी यावज्जीवपर्यंत तुझी धर्मचारिणी होवो.

उर्वशी—माझ्या मनांतलें शल्यच काढून टाकलें.

राजा—त्रैलोक्यपति इंद्रानें मजवर मोठा उपकार केला.

नारद—योग्यच आहे.

साकी.

इंद्र करितसे त्वत्कार्यतिं, तूं प्रिय त्याचें करीसी ॥

सूर्य पार्वका वाढवि तेजें, पावकही सूर्यासी ॥ १५१ ॥

(आकाशाकडे पाहून) रंभे, मंत्रपूर्वक संस्कारिलेले अभिषेकाचे साहित्य कुमारास अभिषेक करण्याकरितां जवळ आण. •

रंभा—(प्रवेश करून) हे तें अभिषेकाचें साहित्य. °

नारद—ह्या आयुष्मानास धर्मासनावर वशीव.

रंभा—(तसें करते)..

नारद—तव कल्याणमस्तु.

राजा—वंशवृद्धि करणारा हो.

उर्वशी—तुझ्या पित्याचीं वचनें सफल होवोत.

(पडद्यांत दोघे वैतालिक).

पहिला—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

धात्याचा सुत अत्रि, अत्रिसुत हा जैसा विधू जन्मला ॥

चंद्राचा सुत सौम्य, सौम्यसुत हा राजा जसा जाहला ॥

तैसा तूं स्वपित्यासमान सुगुणें लोकप्रियें शोभुनी ॥

आशीर्वाद समाप्त उन्नतकुळीं केलेसि वा जन्मुनी ॥१५२॥

दुसरा—

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

पूर्वीं त्वज्जनकावरी धरुनियां प्रीतिसि जी राहिली ॥

तूतें सभ्य सुधीर जाणुनि तुझ्या ठायेंहि ती वांटली ॥

त्या योगें पहिल्याहुनीहि विलसे ही राजलक्ष्मी अती ॥

गंगा जेंवि हिमालयाहुनिहि ती सिधूमधीं शोभती ॥१५३॥

रंभा—सख्ये, पुत्राची युवराजशोभा पाहून पतीचा वियोग न झाला हे फार चांगलें झालें.

१ ब्रह्मदेवाचा. २ चंद्र. ३ बुधनामा ग्रह. ४ उच्च वंशांत. ५ तुझ्या पित्यावर. ६ समुद्रांत.

उर्वशी—आपला दोघांचा आनंद सारखाच आहे. (कुमाराचा हात धरून) वत्सा, वडील मातेस वंदन कर.

राजा—उभा राहा. आपण सर्व वरोवर आर्येजवळ जाऊं.

नारद—

दिंडी.

तुझ्या पुत्राची यौवराज्यलक्ष्मी ॥

अधिक शोभाळ्या नृपा पाहतां मी ॥

मला स्मरवी ती स्वामिकार्तिकार्ते ॥

सैन्य रक्षाया इंद्रयोजितार्ते ॥ १५४ ॥

राजा—देवेंद्रानें मजवर फार उपकार केला.

नारद—राजा, इंद्रानें तुझें दुसरें काय प्रिय करावें ?

राजा—याहून दुसरें प्रिय करणें आहे. जर इंद्राची मर्जी असेल तर असें करावें.—(यापुढें * भरतवाक्य).

साकी.

परस्परांचा द्वेष करिति ज्या, एक्या स्थलें न रहाती ॥

त्या गीःश्रींचें संगत होवो, बुधां मिलाया भूती ॥ १५५ ॥

(आणखी).

श्लोक (प्रहर्षिणीवृत्त).

सारा हा जन उतरो स्वसंकटांते ॥

पाहो हा सकल जन स्वमंगलांते ॥

पावो हा निखिल जन स्वकामनांते ॥

आनंदो अखिल जन स्थलास्थलांते ॥ १५६ ॥

(असें झणून निघून जातात).

पांचवा अंक समाप्त.—श्री विक्रमोर्वशी नाटक समाप्त.

* नाटकप्रवर्तक जो भरतऋषि त्यांचे शेवटें आशीर्वादपर वाक्य असतें त्यास भरतवाक्य झणतात (दशरूपक).

१ शंकराचा ज्येष्ठ पुत्र, देवांचा सेनापति. २ सरस्वती व लक्ष्मी यांचे.

३ आपल्या कल्याणाला. ४ आपल्या इच्छाला.

श्री विक्रमोर्वशी नाटकाचे परिशिष्ट.

(क) नर नारायण (पृष्ठ २).

धर्मऋषीला दक्षप्रजापतीने १० कन्या विवाह करून दिल्या. त्यांपैकीं मूर्ति या नांवाच्या स्त्रीला “नरनारायण” नामें पुत्र झाले. आत्मा अथवा जीवाचा अवतार “नर,” व परमात्मा अथवा शिवाचा अवतार “नारायण.” याप्रमाणे पुराणांतरीं आहे, व ते उभयतां जग-त्कल्याणार्थ शुद्ध व शांत अशी तपश्चर्या वदरिकाश्रमीं करीत आहेत. कलियुगांत इतर देवमूर्तींप्रमाणे पाषाणरूपी गंधमादनपर्वतावर वदरिकाश्रमांत आहेत, त्यांचेच अवतार “नर (अर्जुन) व नारायण (कृष्ण)” असें महाभारतांत आहे. ते बाल्यत्वापासून ज्ञानसंपन्न. त्यांची तपश्चर्या ब्रह्मदेवाचे कल्पकालीं पुरी होणार.

(ख) कुबेर, कैलासनाथ (पृष्ठ २).

ब्रह्मदेवाचा पुत्र पुलस्त्य, त्याचा विश्रवा ; तृणत्रिंदुराजाची कन्या इडविडा इच्या ठायीं विश्रव्यापासून कुबेर उत्पन्न झाला. त्यानें वयांत आल्यावर दहा हजार वर्षे तपश्चर्या हिमाचलावर केली, त्या तपश्चर्येनें ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन त्यास पुष्पकविमान, त्रैलोक्यांतील नवनिधि व अष्टसिद्धि यांचें प्रभुत्व आणि लंकेचें राज्य अशीं दिलीं. त्यापूर्वीं लंकेमध्ये माली, सुमाली, माल्यवान् हे तीन प्राचीन राक्षस राज्य करीत होते. नंतर देवांनीं विष्णूचें साह्य घेतलें. विष्णूनें त्यांच्याशीं घोर युद्ध करून व मोड करून त्यांस पाताळीं पळवून लाविलें. नंतर त्यांपैकीं माल्यवान् नामक राक्षसानें आपली केशिनी कन्या विश्रव्यास दिली, इडविडा स्त्री असतांही विश्रव्यानें वर सांगितल्याप्रमाणे माल्यवानाची कन्या स्त्री केली, तिचे ठायीं रावण, कुंभकर्ण, विभीषण असे तीन पुत्र, व शूर्पनखा, त्रिजटा अशा दोन कन्या उत्पन्न झाल्या. केशिनीचे ठायीं उत्पन्न झालेल्या रावणानें तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवापा-

सून वर प्राप्त झाल्यावर माल्यवानाने रावणास देवशत्रुत्वाविषयी भर देऊन लंकेवर स्वारी करवून राज्य घेतले आणि रावणास राज्याभिषेक केला. नंतर कुत्रे तेथून निघून कैलासपर्वतावर अल्कावती नगरी वसवून अद्यापि तेथे राज्य करित आहे.

(ग) अप्सरा, देवांगना (पृष्ठ २).

देवतांच्या मनांत अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, आपण अजरामर असावे असा कांहीं तरी उपाय योजावा. नंतर त्यांनीं क्षीरसमुद्रांत नानाप्रकारच्या वनस्पति आणून टाकिल्या, आणि त्या मथन करून त्यांपासून झालेलें तत्व आपण प्राशन करूं असा विचार केला. नंतर मथन करित असतां त्यांपासून विष निघालें, तें पाहून विष्णूनें शंकरास सांगितलें कीं तुहीं सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ, ह्मणून प्रथम भाग आपण ग्रहण करावा. नंतर शंकर तें विष पिऊन गेले. पुढें मथन करितां करितां एक हजार वर्षांनीं धन्वंतरि उत्पन्न झाला. शेवटीं अप्सरा उत्पन्न झाल्या.

अप्सु निर्मथनादेव रसान्तस्माद्हरस्त्रियः ॥

उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसो ऽभवन् ॥

षष्टिः कोट्यो भवंस्तासां अप्सराणां सुवचंसां ॥

दिव्यानां दिव्यरूपाणां दिव्याभरणवाससां ॥

रूपयौवनमाधुर्यगुणाढयानां रघूत्तम ॥

असंख्येया बभूवुश्च यास्तासां परिचारिकाः ॥

न ताःस्य प्रतिगृण्हंति सर्वे ते देवदानवाः ॥

अप्रतिग्रहणात्ताश्च सर्वाः साधारणीकृताः ॥

विश्वामित्र रामचंद्राला सांगतो कीं हे मनुष्यश्रेष्ठ, उदक मथन करितांना रस, व उत्तम स्त्रिया उत्पन्न झाल्या त्यावरून त्यांना

अप्सरा हणतात. त्या साठ कोटी असून फार तेजस्वी आणि दिव्य हणजे स्वर्गी राहाण्यास योग्य अशा होत्या ; त्यांचे अलंकार व वस्त्रेही दिव्य होतीं. हे रामा, त्या रूप, यौवन, मधुर्य या तीन गुणांनीं संपन्न होत्या. त्यांचा स्वीकार कोणीही देव किंवा दानव यांहीं केला नाहीं हणून त्या स्वर्गवासी लोकांच्या स्त्रिया होऊन राहिल्या. त्यांच्या बरोबर दासीही पुष्कळ उत्पन्न झाल्या. अप्सरांची उत्पत्ति स्कंदपुराणांतील काशीखंडांत ३,५०,००,००० ; त्यांत १०६० मुख्य धरिल्या आहेत आणि फारकरून प्रसिद्ध अशा मेनका, रंभा, तिलोत्तमा, घृताची, अलंबुषा ह्या आहेत.

(घ) पुरुरवा (पृष्ठ ३).

पुरुरवाविषयी कथा मत्स्यपुराणांत, वेदांत व भागवतांत आहेत, त्या नाटकाशीं मिळून आहेत. प्रतिष्ठाननामक शहराचा राजा वैवस्वतमनु ह्यास १० पुत्र होते. तरी त्यास पुत्रेच्छा उत्पन्न होऊन वसिष्ठ ऋषीस याग करण्यास सांगितले ; परंतु राणीची इच्छा याप्रमाणें होती कीं, पुत्र पुष्कळ आहेत, एक कन्या असावी, हणून यज्ञांत कन्यासंकल्प करण्याकरितां ऋषीस सांगितले. ऋषीनें त्याप्रमाणेंच केले; त्यामुळे कन्येचा गर्भ राहून इला या नामे कन्या उत्पन्न झाली. परंतु राजाला ती गोष्ट न रुचल्या कारणानें गुरूला विचारिले कीं असें कां झाले ? गुरूनें सर्व वर्तमान सांगितले ; परंतु राजा आग्रह धरून बोलला कीं मला कन्येची गरज नाहीं. वसिष्ठाने सांगितले कीं अशी इच्छा असेल तर महादेवाची आराधना कर. राजानें त्याप्रमाणें करितांच कन्येचा पुत्र झाला आणि त्याचें नांव सुद्युम्न ठेविले. पुढे सुद्युम्नाला राज्यप्राप्ति झाल्यावर आपल्या प्रधानासह वर्तमान तो हिमालय पर्वतावर फिरत असतां उपवनांत जाऊन पोचला ते पार्वतीचें वन. तिनें त्या वनास असा शाप दिला होता कीं, त्यांत

पुरुषानें प्रवेश करितांच स्त्री व्हावें, शापाप्रमाणें सुद्युम्न आणि सर्व प्रधान स्त्रीरूप झाले, याप्रमाणें इलेचा सुद्युम्न व सुद्युम्नाची इला झाली. नंतर फिरत फिरत एका तलावाजवळ आली, त्या ठिकाणीं बुध तपश्चर्या करीत होता, तो तें स्त्रीरूप पाहून मोहित झाला आणि तिच्या बराबर लग्न केलें. त्यापासून एक पुत्र उत्पन्न झाला त्याचें नांव पुरूरवा असे ठेविलें. पुढें कित्येक दिवसांनीं इलेस स्त्रीरूपाचा खेद वाटूं लागला ह्मणून तिणें गुरु वसिष्ठ यांचे साह्यानें महादेवाची आराधना केली. तेव्हां महादेवांनीं याप्रमाणें सांगितलें कीं माझे वचनेंकरून तूं एक मास पुरुष, व पार्वतीचे शापेंकरून एक मास स्त्री होशील, याप्रमाणें क्रम चालेल. असें झाल्यावर तो प्रतिष्ठान नगरीचें राज्य पुरूरवाचे स्वाधीन करून तपश्चर्येस गेला.

पुरूरवानें शंभर अश्वमेध केले होते; तो सर्व लोकांत प्रतिष्ठित झाला होता, हिमाचलपर्वतावर विष्णूची तपश्चर्या करून तो सर्व पृथ्वीचा राजा झाला; त्यानें केशी इत्यादि पुष्कळ दैत्यांचा पराभव केला होता. एके दिवशीं त्याचे सभेंत धर्म, अर्थ, काम हे आले असतां राजानें त्यांचा सत्कार केला; परंतु धर्म हा तिघांत श्रेष्ठ समजून त्यास फार मान दिला, ह्मणून अर्थ व काम यांस वाईट वाटलें. अर्थानें शाप दिला कीं लोभेंकरून तुझा नाश होईल, आणि कामानें शाप दिला कीं तुझा प्रियेबरोबर वियोग होईल; याप्रमाणेंच हिमालयांतलिल गंधमादन पर्वतावरील कुमारवनांत त्याचा आणि त्याचे प्रियेचा वियोग झाला. परंतु धर्मानें याप्रमाणें सांगितलें कीं चिरकाळपर्यंत धर्मवृत्तीनें चालशील तर तुझे सर्वकाल संरक्षण होईल. सूर्य चंद्र आहेत तोंपर्यंत तुझ्या वंशाची वृद्धि होईल व ते सर्व पृथ्वीपति होतील. याप्रमाणें तिघे तीन प्रकार सांगून गुप्त झाले.

पुरूरवा प्रतिदिवशीं इंद्राजवळ जात असे. एके दिवशीं सूर्य दक्षिणदिशेकडून गमन करीत होता; त्याचे बरोबर चित्रलेखा आणि उ-

र्वशी ह्या दोन अप्सरा होत्या. त्यांस केशी दैत्य नेतो असे राजाने पाहून त्यावर वायव्यास्र सोडून दैत्याचा नाश, अप्सरांची मुक्तता व इंद्रभयनाश केला. या पराक्रमेकरून इंद्राचे व त्याचे मित्रत्वास दृढीकरण झाले, आणि त्यास इंद्राने अपारशक्ति देऊन महिमावंत केला. एके वेळीं भरतमुनि इंद्रसभेत लक्ष्मीस्वयंवर नाटक करित असतां पुरुरवाही पाहण्यास आला होता; त्यांत मेनका, रंभा, उर्वशी हीं पात्रे होतीं. उर्वशीने लक्ष्मीचा वेष घेतला असतां पुरुरव्याला पाहून मोहित झाली व एकावदल दुसरेच बोलू लागली, ह्मणून भरतमुनीने तिच्यावर कोप करून शाप दिला कीं पृथ्वीवर तुझा आणि राजाचा वियोग होऊन तूं ९९ वर्षेपर्यंत वेल होऊन राहाशील. नंतर उर्वशीने राजास आपला पति केला आणि त्याचे जवळ राहिली. शापमुक्तता झाल्यावर राजास तिजपासून ८ पुत्र झाले. त्यांचीं नांवे—
१ आयुष, २ दृढायु, ३ अस्वायु, ४ धनायु, ५ धृतिमान्, ६ वसु, ७ दिविजात, ८ सत्यायु.

(ड) उर्वशी (पृष्ठ ५).

(जन्म) पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नरनारायणांची घोर तपश्चर्या पाहून इंद्रास भीति पडली कीं हे माझे इंद्रपद घेतील. ह्मणून त्याने त्यांचा तपोभंग करण्याचे हेतूने काम, वसंत व अप्सरा यांना पाठवून मोह घालण्यास सांगितले. ऋषींनी त्यांचा भावार्थ समजून आदर सत्कार केला. नंतर एक फूल आपल्या जंघेवर (मांडीवर) टाकून एक स्त्री उत्पन्न केली, तिचे रूप पाहून इंद्राच्या अप्सरा लाजल्या. ती ऊरूपासून उत्पन्न झाल्या कारणाने उर्वशी नांव पावली. ती स्त्री नारायण-ऋषींनी इंद्रास अर्पण केली. त्यावरून इंद्र त्यांचा महिमा जाणून स्वस्थ राहिला.

(कथें)हिची कथा पुष्कळ पुराणांत आहे; त्यांत मुख्यत्वे विष्णुपुराण आणि पद्मपुराण यांत विस्तारानें लिहिली आहे. त्यांत असे लिहिले आहे कीं. तिनें सूर्य व वरुण यांचा अपराध केल्यावरून त्यांणीं शाप दिल्या कीं, तूं मृत्युलोकीं मानवस्त्री होशील. या शापेंकरूनच ती पुष्कळ्यावर मोहित झाली; ह्मणजे स्वर्गसुख सोडून दिव्यज्ञान नष्ट करून पुष्कळ्याजवळ राहिली. तोहि तिला माहित होऊन लग्न करण्याविषयीं गोष्टी बोलूं लागला. त्यावरून उर्वशीनें असें सांगितलें कीं लग्न करण्याची इच्छा असल्यास दोन पण पाळावे लागतील. उर्वशीजवळ दोन मेंढरांचीं पोरें होतीं. तिनें राजाला देऊन सांगितलें कीं, यांस कोणी घेऊन जाईल अथवा घात करील असें होऊं नये, हा पहिला “पण.” दुसरा हा कीं, तुमचें नग्न शरीर माझ्या दृष्टीस पडूं देऊं नये. हे दोनीही पण राजानें मान्य केल्यावरून उर्वशी त्याची स्त्री झाली आणि दोघेंही कुवेराच्या अलकापुरीजवळ चित्ररथवनांत ६१ वर्षेपर्यंत सुखानें कालक्रमणा केली. ही इकडे इतकें दिवस राहिल्या कारणानें स्वर्गीं अप्सरा व गंधर्व इत्यादिकांस फार वाईट वाटूं लागलें, आणि तिची जागा खालीं पडूं लागली ह्मणून त्यांनीं उर्वशीला स्वर्गीं न्यावी असा विचार ठरविला; आणि ठरावाप्रमाणें कित्येक गंधर्वांस मृत्युलोकीं पाठविलें. उर्वशीनें राजाजवळ जे दोन पण केले होते ते त्यांस माहित होते, ह्मणून ते त्या दोन मेंढ्यांतून एकास घेऊन पळाले. नंतर मेंढ्याचा शब्द ऐकून उर्वशी जागी होऊन त्याचें रक्षण करावें ह्मणून राजास जागृत करूं लागली; परंतु तो विछान्यावर नग्न होता ह्मणून चोरांच्या पाठीमागे जाऊं शकला नाहीं. इतक्यांत गंधर्व दुसराही मेंढा घेऊन पळाले. तें पाहून उर्वशी फारच संतापली, आणि जाऊं लागली; अंधकारांत उर्वशी आपल्याला नग्न आहों असें ओळखणारनाहीं असें जाणून तो तिच्या पाठीमागे धांवूं लागला. गंधर्वांचा

मंतलत्र हाच होता कीं राजानें शय्येवरून नग्न खालीं उतरावें. त्या-
प्रमाणें राजा खालीं उतरतांच वीज उत्पन्न झाली आणि त्याचें नग्न
शरीर उर्वशीचे दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्याचे आणि उर्वशीचे स्नेहाचा
अंत झाला आणि ती त्या गंधर्वांवरावर स्वर्गीं गेली. उर्वशी जातांच
राजाला वेड लागल्यासारखें. होऊन तिच्या शोधास लागला. नंतर
कित्येक दिवस फिरत असतां कुरुक्षेत्रांत एका तलावाजवळ येऊन
पोंचला. त्या तलावांत कित्येक अप्सरा जलक्रीडा करीत होत्या. उर्व-
शीही होती, तिला पाहून राजा तिची फार काकळूत करूं लागला,
परंतु उर्वशीनें त्याला समजावून सांगितलें कीं याउपर तुमचा
आणि माझा संग व्हावयाचा नाही. नंतर राजाचा फारच आग्रह
पाहून ती बोलली कीं तुम्ही आपल्या राजधानींत जाऊन निश्चितप-
णें राज्यकारभार करावा. मी प्रतिवर्षीं तुमचे भेटिस येईन. 'दुसरा
उपाय नाही' असें पाहून राजानेही मान्य करून पुन्हा राज्यांत परत
आला. नंतर सांगितल्याप्रमाणें उर्वशी प्रतिवर्षीं राजाचे भेटिस
येऊं लागली. तिच्या पासून राजास सहा पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें—
१ आयुष्, २ धीमान्, ३ अमावसु, ४ विश्वावसु, ५ सत्यायु, ६ श्रुतायु.
ह्याच पुत्रांपासून चंद्रवंशाची वृद्धि झाली.

(च) चंद्र, रोहिणी, विशाखा व नक्षत्रराज (पृष्ठ ८).

ब्रह्मदेवाचा पुत्र अत्रि आणि अत्रीचा चंद्र, यानें राजसूय यज्ञ
केला होता. दक्षप्रजापतीच्या विशाखा आदि २७ कन्या त्यानें
वरल्या होत्या. त्यांचा चंद्राबरोबर योग झाल्या कारणानें त्या नक्षत्र-
रूप होऊन त्याचे पाठीमागें राहिल्या. त्यांत रोहिणी ह्मणून होती
तिजवर चंद्राची फार प्रीति असे. या कारणानें इतर स्त्रियांस राग
येऊन त्यांनीं ती गोष्ट पित्यास सांगितली. त्यावरून पित्यास कोप
उत्पन्न होऊन चंद्रास शाप दिला कीं तुला क्षयरोग होईल. हें

ऐकून चंद्र दक्षास शरण जाऊन उश्शाप मागितला. त्यावरून दक्ष बोलला कीं माझा शाप निवारण होणार नाही. परंतु शुद्ध पक्षीं तुझ्या कला प्रत्येक दिवशीं वाढतील आणि वद्य पक्षीं त्या क्रमानें कमी होतील, याप्रमाणें क्रम चालेल.

(छ) चित्ररथ (पृष्ठ १०).

शिव, इंद्र, कुत्रे या तिघांच्या सभेंत गायन करणारांचा राजा. पूर्वी ब्रह्मदेवास मरीचि पुत्र झाला, आणि त्यास कश्यप झाला. कश्यपाच्या तेरा स्त्रिया, त्यांतून अरिष्टा नामक स्त्रीपासून सर्व गंधर्व जातीची उत्पत्ति झाली.

(ज) केशी दानव (पृष्ठ १०).

दैत्यांतील एक बलवान् दैत्य.

(झ) बृहस्पति (पृष्ठ २३).

ब्रह्मदेवाचा पुत्र अंगिरा, त्याची स्त्री श्रद्धा, तिचे पोटीं बृहस्पति आणि उत्तथ्य हे दोन पुत्र झाले; त्यांत बृहस्पति देवांचा गुरु झाला.

(च) भरतमुनि (पृष्ठ २८).

नृत्यविद्या व नाटकादिकांचा मूळगुरु.

(ट) लोकपाल (पृष्ठ २९).

चक्रवर्ती राजाचे दरवारांत जसे मांडलिक राजे एका ठिकाणीं होतात त्याच प्रमाणें इंद्र हा लोकपालांचा चक्रवर्ती होय. त्यावरून सर्व लोकपाल इंद्रसभेंत एके ठिकाणीं होतात. ब्रह्मदेवानें जगतांत ज्या वस्तु उत्पन्न केल्या आहेत त्यांवर सत्ता चालविण्याकरितां एक एक मुख्य नेमला आहे आणि ते लोकांचें पालन करण्याकरितां ठेविले

आहेत, त्यावरून त्यांना लोकपाल म्हणतात. पुराणांत त्यांची नांवे लिहिलीं आहेत. हरिवंशांत जीं नांवे लिहिलीं आहेत त्यांतील थोडीं खालीं लिहिल्याप्रमाणे,—

- १ इंद्र—स्वर्ग, मृत्यु, आणि पाताल यांचा लोकपाल (सर्वांचा अधिपति).
- २ सोम—नक्षत्र, औषधी, ब्राह्मण इत्यादिकांचा लोकपाल.
- ३ दक्ष—मनुष्यांचा लोकपाल.
- ४ वरुण—उदकांचा लोकपाल.
- ५ वैश्वानर—अग्निष्वात्तादि पितृगणांचा लोकपाल.
- ६ वायु—काळ, आवाज इत्यादिकांचा लोकपाल.
- ७ शंकर—भूतलोक, पिशाच इत्यादिकांचा लोकपाल.
- ८ कुबेर—यक्ष, राक्षस, गुह्यकजाति, भंडार इत्यादिकांचा लोकपाल.
- ९ शेष—सर्पजातीचा लोकपाल.
- १० वासुकि—पातालांतील नागांचा लोकपाल.
- ११ पर्जन्य—समुद्र, मेघ, नदी इत्यादिकांचा लोकपाल.
- १२ चित्ररथ—गंधर्वांचा लोकपाल.
- १३ कामदेव—अप्सरांचा लोकपाल.
- १४ नंदी—चतुष्पादांचा लोकपाल.
- १५ हिरण्याक्ष—दैत्यांचा लोकपाल.
- १६ गरुड—पक्ष्यांचा लोकपाल.
- १७ पिंगल—उत्तर दिशेचा लोकपाल.
- १८ यम—दक्षिण दिशेचा लोकपाल.
- १९ अरुण—पूर्वदिशेचा लोकपाल.
- २० अंशुरज—पश्चिम दिशेचा लोकपाल.

(ठ) गालव (पृष्ठ ३६).

महाभारतांतील उद्योगपर्वांत गालवाची कथा आहे. त्यांत त्यानें विश्वामित्र ऋषीचा शिष्य झणून लिहिलें आहे. परंतु तोच त्या ठिकाणीं भरतमुनीचा शिष्य आहे. भरतमुनीचा शिष्य गालव आणि पैलव यांचा निराळा वृत्तांत कोठेंही मिळत नाही, यावरून भरतमुनीजवळून नाटकविद्या शिकण्याकरितांच त्याचा शिष्य झाला असेल. गालव विश्वामित्राजवळ विद्या शिकला त्यावेळेस गुरु-दक्षिणा मागा झणून सांगितलें तें ऐकून ऋषीला क्रोध उत्पन्न होऊन ८०० श्यामकर्ण मागितले. श्यामकर्णजातीचे घोडे १००० वरुणाजवळ होते. एकदा कन्यकुब्ज देशचा राजा गाधी याचे जवळ, जमदग्नीचा पिता ऋचिक ब्राह्मण त्याची सत्यवती कन्या मागूं लागला. राजाला वाटलें कीं माझे कन्येस हा वर योग्य नाही. परंतु असें सांगितलें असतां मुनि कोपेल असें वाटून, उपाय काढिला तो असा—त्यानें ऋषीस याप्रमाणें सांगितलें कीं जर तूं मला हजार श्यामकर्ण आणून देशील तर मी तुला कन्या अर्पण करीन. हे ऐकून ऋचिक वरुणाजवळ गेला आणि घोडे आणून गाधीच्या स्वाधीन केले. नंतर त्यानें सत्यवती कन्या ऋचिकास अर्पण केली, आणि त्यानें ६०० घोडे वेगळ्या वेगळ्या राजांस वांटून दिले, बाकीचे ब्राह्मणांस दिले, ते घोडे एके ठिकाणीं करण्याची खटपट आपल्यावर आली असें समजून गालव आपला मित्र गरुड याचेजवळ गेला. गरुडानें त्यास प्रतिष्ठानाचा राजा ययाती याचेजवळ नेलें; परंतु त्याजवळ घोडे नव्हते झणून आपली माधवी कन्या त्याला दिली. ती कन्या घेऊन गालव अयोध्येचा राजा हर्यश्व याचे जवळ गेला. गालवानें माधवी स्त्रीपासून एक पुत्र उत्पन्न होईल त्या कारी २०० श्यामकर्ण घेईन असा पण करून ती कन्या

त्याचे स्वाधीन केली. पुत्र होतांच कन्या आणि घोडे घेऊन काशी-चा राजा दिवोदास, नंतर—उशीनरचा राजा भोज, याप्रमाणें क्रमानें तीन राजांपासून ६०० घोडे जमविले. नंतर ६०० घोडे आणि माधवी कन्या घेऊन स्वगुरु विश्वामित्राजवळ आला, व ६०० घोडे देऊन २०० घोड्यांवदल एक पुत्र होईपर्यंत माधवी कन्या ऋषीस अर्पण केली. नंतर तिला अष्टक या नांवाचा पुत्र झाला. त्यास विश्वामित्रानें आपला आश्रम व घोडे अर्पण करून तो वनांत गेला. त्या जाग्यास अष्टकपूर असें नांव पडलें. गालवानें माधवी कन्येस तिचे पित्याचे स्वाधीन करून आपणही गुरुप्रमाणें तपश्चर्येस जाता झाला. (श्यामकर्ण घोडा—एक कान मात्र काळा असून अंग पांढरें).

(ड) पैलव (पृष्ठ ३६).

व्यासांनीं चार वेद शिकण्याकरितां चार शिष्य केले होते; त्यांत पैल ह्मणून एक शिष्य होता त्याला ऋग्वेद शिकविला. तो ऋषि त्या-नंतर ऋग्वेदाचा आचार्य झाला. त्याच्या वंशांत जे कोणी झाले ते पैलव ह्मणवूं लागले. त्यांतील हाही कोणी असेल.

(द्र) सरस्वती (पृष्ठ ३६).

ब्रह्मकन्या, आणि सर्व विद्यांची अधिष्ठात्री देवता.

(ण) वारुणी (पृष्ठ ३६).

समुद्रमंथन करीत असतां अप्सरा उत्पन्न झाल्या, नंतर वारुणी उत्पन्न झाली, ती जलदेवता वरुणाची कन्या होती, याकरितां तिला वारुणी असें नांव पडलें. ती आपल्याला वर शोधूं लागली. दैत्यांनीं तिचा स्वीकार केला नाहीं; परंतु देवांनीं स्वीकार केला. वारुणी ह्मणजे मद्य अथवा सुरा ती देवांनीं घेतली ह्मणून त्यांला सुर असें ह्मणतात. कित्येक ठिकाणीं लक्ष्मीची वडील बहीण अलक्ष्मी

समुद्रांतून उत्पन्न झाली असे लिहिले आहे. त्यावरून मला वाटते की वारुणी आणि अलक्ष्मी एकच आहेत. भरताच्या नाटकांतही मेनका वारुणी झाली होती आणि उर्वशी लक्ष्मी झाली होती, हणजे आपल्या रीतीप्रमाणे दोन भगिनी एके ठिकाणी असल्या तर मोठी विचारते की तुला कोणता पाति पाहिजे? तर अलक्ष्मी पहिल्याने, तशीच वारुणी ही पहिल्याने उत्पन्न झाली आहे. तसेच समुद्रमंथनांत अप्सरांशिवाय दोनच कन्या उत्पन्न झाल्या, तिसरी नाही, तर वारुणी अथवा अलक्ष्मी १ ली, आणि लक्ष्मी २ री.

(त) सूर्याची आराधना (पृष्ठ ५४).

बारा महिन्यांस बारा सूर्य बदलतात; हणजे प्रत्येक मासास एकेक सूर्य असतो, आणि त्याच्या बरोबर वेदमंत्राने स्तुति करण्यास एक ऋषि, गायन करण्याकरितां एक गंधर्व, नृत्य करण्याकरितां एक अप्सरा, रस्त्यांत रथ भरेल अथवा अटकेल तर रस्ता नीट करण्याकरितां एक यक्ष आणि एक राक्षस. घोड्याबरोबर रथ जोडण्याकरितां एक नाग. याप्रमाणे तेही महिन्यास बदलतात. सारथि अरुण मात्र बदलत नाही. कोणत्या सूर्याबरोबर कोणत्या महिन्यांत कोण असतात याविषयीं कूर्मपुराणांत लिहिले आहे ते मी खाली लिहितो. विष्णुपुराणांत क्रम यापेक्षां निराळा आहे व बरोबरचे नावांतही फेरफार आहे.

महिना.	सूर्य.	ऋषि.	अप्सरा.	गंधर्व.	यक्ष.	राक्षस.	नाग.
१ चैत्र.	धाता.	पुलस्त्य.	कृतस्थली.	तुंबर.	रथकृत्.	हेती.	वासुकि.
२ वैशाख.	अर्यमा.	पुलह.	पुंजिकस्थली.	नारदऋषि.	ओजा.	प्रहोती.	कच्छनीर.
३ ज्येष्ठ.	मित्र.	अत्रि.	मेनका.	हाहा.	रथस्वन.	पौरुषेय.	तक्षक.
४ आषाढ.	वरुण.	वासिष्ठ.	रंभा.*	हूहू.	सहजन्य.	चित्रस्वन.	शुक्र.
५ श्रावण.	इंद्र.	अंगिरा.	प्रम्लोचा.	विश्वावसु.	श्रोता.	वर्य.	एलापत्र.
६ भाद्रपद.	विवस्वान्.	भृगु.	अनुम्लोचा.	उग्रसेन.	आसारण.	व्याघ्र.	शंखपाल.
७ माघ.	पृषा.	गौतम.	घृताची.	सुषेण.	सुरुचि.	वात.	धनंजय.
८ फाल्गुन.	पर्जन्य.	भरद्वाज.	सेनजित्.	विश्व.	ऋतु.	वर्चा.	ऐरावत.
९ मार्गशीर्ष.	अंशु.	कश्यप.	उर्वशी.	ऋतसेन.	ताक्ष्य.	विधुच्छत्रु.	महाशंख.
१० पौष.	भग.	आयु.	पूर्वचित्ति.	अरिष्टनेमि.	ऊर्ण.	स्फूर्जा.	कर्कोटक.
११ आश्विन.	त्वष्टा.	जमदग्नि.	तिलोत्तमा.	धृतराष्ट्र.	शतजित्.	ब्रह्मापेत.	कंवल.
१२ कार्तिक.	विष्णु.	विश्वामित्र.	रंभा.	सूर्यवर्चा.	सत्यजित्.	मखापेत.	अश्वतर.

* कूर्मपुराणांत या ठिकाणी रंभा आहे खरी; परंतु कालिदासाच्या नाटकपद्धतीने येथे चित्रलेखा असावी असे वाटते.

(थ) गंधमादनपर्वत आणि वन (पृष्ठ ५५).

वेगवेगळ्या पुराणांत या पर्वताचीं स्थाने वेगवेगळीं लिहिलीं आहेत. पद्मपुराणांत एका ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं, तो पश्चिमेस आहे, आणि दुसऱ्या ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं तो पूर्वेस आहे. या नाटक-संबंधाप्रमाणें ईशान्येस धरला तर चालूं शकेल. हिमालय पर्वताचा प्रदेश हा कैलासांत गणिला आहे, आणि पद्मपुराणांत गंधमादन पर्वतावर अप्सरा, गंधर्व, आणि राक्षसांसहवर्तमान कुबेर राहतो असें लिहिलें आहे. कुबेराची अलकावती नगरी कैलासावर आहे, त्याप्रमाणें कैलासाची एक शाखा हा गंधमादनपर्वत, आणि त्यावर जें वन आहे तें गंधमादनवन होय.

(द) मंदाकिनी (पृष्ठ ५५).

गंधमादन पर्वतावरून वाहणारी एक नदी.

(ध) विद्याधर आणि उदकवती (पृष्ठ ५५).

विद्याधर हा कोणी एक गंधर्व व उदकवती त्याची कन्या. विद्याधर ज्या वनांत राहतो तें विद्याधरवन.

(न) कुमारवन (पृष्ठ ५५).

कैलास पर्वताच्या शाखारूप गंधमादन पर्वतावरील अरण्यांत सकलकलुष नांवाचा कच्छ आहे. याचें नांव कुमारवन पडण्याचें कारण असें आहे कीं कुमार अथवा कार्तिकस्वामी नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत धारण करून या वनांत राहात होता, त्याणें या वनाची अर्श मर्यादा केली होती कीं जी स्त्री या वनांत प्रवेश करील ती वेल् होईल आणि पार्वतीच्या पायांचे रंगापासून उत्पन्न झालेला संगमनीय मणि याचा स्पर्श होईल तरच ती स्त्री आपलें मूळरूप धारण करूं शकेल.

(प) सुरभिकंधर पर्वत (पृष्ठ ७०).

कैलासपर्वताचा संबंध सांधणारा एक पर्वत.

(फ) नैमिषारण्य (पृष्ठ ८६).

वायुपुराणांत असें आख्यान आहे कीं कलियुगाचे प्रारंभीं सर्व जागा अपवित्र होऊं लागली त्यावेळेस सर्व ऋषि ब्रह्मदेवाजवळ जाऊन प्रार्थना करूं लागले कीं, आह्मांस कलियुगाची बाधा न होईल असें स्थल दाखीव. ब्रह्मदेवानें एक मनोमय चक्र उद्धवून चालू केले, आणि ऋषींस सांगितलें कीं चक्राचे पाठीमागे तुहीं जावें, ज्या ठिकाणीं याची धारा खंडित होईल तें स्थल तप करण्यास शुद्ध समजावें. चक्र चालूं लागलें त्यावेळीं ब्रह्मदेवास नमस्कार करून ऋषि त्याचे पाठीमागून निघाले. नैमिषारण्यांत चक्राची धारा खंडित झाली. नैमि ळणजे धारा, शीर्यते—खंडित होते, त्यावरून निमिश असें झालें, आणि त्यास अण् प्रत्यय लागल्यानें नैमिश झालें. यावरून त्याचें नांव निमिश अथवा नैमिश पडलें ; कित्येक ठिकाणीं नैमिष ळणतात. त्याविषयीं वाराहपुराणांत लिहिलें आहे कीं, गैर्मुख ऋषीनें विष्णूस सांगितलें कीं या जागीं एका निमिषांत (डोळे मिटून उघडावे तितक्यांत) दानव मारिला आहे त्यावरून याचें नांव नैमिषारण्य पडेल. या अरण्यांत चक्राचे पाठीमागून ८८००० ऋषि गेले होते, त्यांनीं व्यासाचा शिष्य सूत याचे मुखें १८ पुराणें ऐकिलीं, त्या ठिकाणीं एक हजार वर्षे राहून मुक्त झाले. हें अरण्य अयोध्येजवळ आहे, यांत गोमती नदी वाहते, व सूताची गादी आहे. सर्व अरण्यांत समिधा, दर्भ, शमी इत्यादि आहेत, आणि गोमती नदी कुंडासारखी गोलाकार होत होत वाहते.

(व. १) च्यवनऋषि (पृष्ठ ८६).

ब्रह्मदेवाचा पुत्र भृगु आणि त्याची स्त्री पुलोमा इचे पोटी च्यवन झाला. पुलोमा लहान होती त्यावेळेस पित्याचे घरीं रडतांना तिला पित्यानें सांगितलें कीं मी तुला तालघट राक्षसास अर्पण करीन. दैवयोगें असें झालें कीं त्याच वेळेस तालघट बाहेर अंगणांत होता, त्यानें हें वाक्य ऐकून खुषीनें चालता झाला. पुढें ती कन्या भृगूस दिली आणि त्यापासून तिला गर्भ राहिला, एका दिवसीं भृगु स्नानास गेले असतां राक्षस आला. त्यास अतिथि जाणून पौलोमीनें त्याची पूजा केली. घरांतलि अग्नीस राक्षसानें विचारिलें कीं खरें बोल, ही स्त्री कोणाची? तो अग्नि बोलला कीं वाचादत्त तुला होती, परंतु मंत्रविधीनें आमचे समक्ष भृगूस दिली आहे, याकरितां त्याचीच ही स्त्री होय. हें तालघटानें न ऐकून ती स्त्री घेऊन पळाला. ती फार शोक करूं लागली, तिचे अश्रुधारांनीं वसुंधरा नामक नदी झाली. तिनें सूर्याची प्रार्थना करितांच सूर्यानें सांगितलें कीं तूं गर्भप्रसव कर लणजे राक्षसापासून मुक्त होशील. या सूचनेप्रमाणें तिनें राक्षसास सांगितलें कीं पोटांतील भृगूचा गर्भ टाकूंदे; मी तुझे हातींच आहे. त्यावेळेस तो खालीं उतरला, आणि तिनें गर्भप्रसव केला. त्या ब्रह्मपुत्राची दृष्टि राक्षसावर पडतांच तो भस्म झाला. च्यु-स्त्रवर्णे-बाहेर पडणें, यावरून पुत्राचें नांव च्यवन. स्त्री पुत्राला घेऊन आश्रमीं आली आणि ऋषीला वर्तमान सांगतांच ऋषीस वाटलें कीं, अग्नीनें आपले स्त्रीचें रक्षण केले नाहीं. त्यावरून त्यानें अग्नीस शाप दिला कीं, तूं सर्वभक्षक होशील.

च्यवनऋषि तपश्चर्या करीत असतां त्याचे नेत्रांखेरीज सर्वांगावर वाळवी वाढली होती. एका वेळीं अयोध्येचा राजा शर्याती वनविहारार्थ फिरत असतां च्यवनाचे वनांत येऊन राहिला होता, त्याची

सुकन्या नामें कन्या एक वेळ सर्वांसह क्रीडा करितांना तर सांगितलेल्या ऋषीस पाहिलें. त्याचे डोळे चमकत होते ते न जाणून तिने त्याचे नेत्रांत कांटा वोंचिला, तेणेंकरून त्यांतून रक्त वाहूं लागलें. तो अधर्म झाल्या कारणानें राजफौजेतील सर्वांचीं मलमूत्रें बंद झालीं ; तेव्हां 'हा मुनीचा आश्रम,' याच्या अपराधाशिवाय असें झालें नाहीं, व कन्येनेंही सांगितल्यावरून राजा मुनीस शरण गेला. मुनीनें कन्या मागितली व राजानें दिली. मुनीनें पाहिलें कीं, आमचा वृद्धतरुण जोडा झाला, ह्मणून अश्विनीकुमारांस बोलावून त्यांस यज्ञांत आहुति देण्याचें कबूल केलें. अश्विनीकुमारांनीं कुंडांत औषधी टाकून तिघेही आंत जाऊन दिव्यरूप होऊन बाहेर आले. सुकन्येस पति ओळखतां न आल्यावरून अश्विनीकुमारांची प्रार्थना केली. त्यांनीं प्रसन्न होऊन पति दाखविला. पुढें शर्यातीस यज्ञ करावासें वाटल्यावरून तो जामातगृही आला व पूर्वीं झालेला चमत्कार अवलोकन केला. कन्येनें सर्व वृत्तांत सांगितला. राजानें च्यवनऋषीस होता केला. ऋषीनें कराराप्रमाणें सोमवल्लीची आहुति अश्विनीकुमारांस दिली. वैद्यास आहुति नसतां दिली असें पाहून इंद्रास कोप येऊन इंद्रानें वज्र ऋषीवर उगारिलें. त्यानें प्रभावेकरून इंद्राचा हस्त स्तंभित केला. नंतर सर्व देवांनीं आहुति कबूल केल्यावरून इंद्रहस्त ऋषीनें मोकळा केला. सुकन्येपासून च्यवनास पुत्र झाला त्याचें नांव प्रमति.

(भ) भार्गवीतापसी (पृष्ठ ८६).

भृगुवंशांत च्यवनमुनि झाला त्यावरून त्याला भार्गव ह्मणतात. त्याची स्त्री भार्गवी; परंतु तिचें नांव सुकन्या आहे, तें च्यवनभार्गवाची टीप पाहिल्यावरून समजेल. या ठिकाणीं सत्यवती नांव लिहिलें आहे; तर मलां असें वाटतें कीं तिच्या गुणांवरून हें नांव पडलें असेल.

(ब) शची (पृष्ठ ९०).

इंद्राची स्त्री ही पुलोमा दैत्याची कन्या, त्यावरून तिला पौलोमी ह्मणतात, व इंद्राणी तीच पौलोमी. मन्वंतरानंतर इंद्र बदलतो, परंतु ती गादीची स्त्री आहे, त्यावरून कितीही इंद्र होऊन गेले तथापि ती इंद्राणी या पदवीने, सर्व इंद्रांची स्त्री होऊन राहते.

(य) नारदमुनि (पृष्ठ ९३).

बृहन्नारदीय आणि पद्मपुराणांत या मुनीस ब्रम्ह्याचा पुत्र ह्मणून लिहिले आहे, आणि त्याचा जन्म पद्मकल्पांत झाला आहे. श्रीमहाभागवतांत त्याचा दुसरा अवतार वाराहकल्पांत झाला असे लिहिले आहे. तो दासीच्या पोटीं अवतरला होता, त्यास विष्णूचा खरा भक्त गणिला आहे, तो उभें गंध लावितो व हातांत विष्णुमूर्ति घेऊन विण्यावरोवर त्याची स्तुति करतो, तो अजूनपर्यंत याच क्रमानें फिरतो. असे ह्मणतात कीं त्याचे ६०, ००० हजार ब्राह्मण शिष्य होते, त्यास नृत्यांत कुशळ गणतात, दोघांचें युद्ध लावण्यांत तो फार प्रसिद्ध आहे, ह्मणून कलहप्रिय लोक, कलहाचे वेळेस मुखानें “ नारद, नारद ” ह्मणतात.

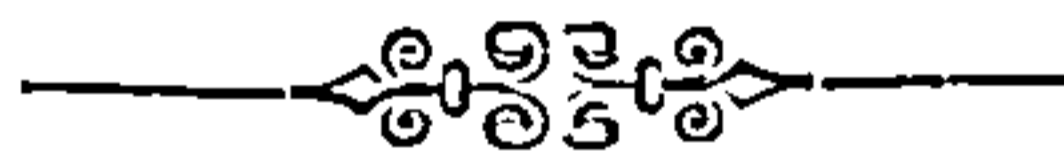
(र) सौम्य, बुध (पृष्ठ ९५).

बृहस्पतीची स्त्री तारा इचे जवळ चंद्रानें संग केला होता, त्या योगें तिला गर्भ राहून कांतिमान् पुत्र उत्पन्न झाला. त्याचें जात-कर्म करितेवेळेस बृहस्पतीच्या घरीं सर्व देव एकत्र जमले असतां, त्यांत वंद्र ह्मणूं लागला कीं, हा पुत्र माझा आहे, बृहस्पति ह्मणूं लागला, माझा आहे. त्यावेळेस दोघांचें भांडण होऊन युद्धसमारंभ सुरू झाला. देवांचे शत्रु दानव हे चंद्रास साह्य झाले, आणि देव आपल्य गुरूस साहा झाले. नंतर कलह मिटविण्याकरितां ब्रह्मदेव त्या ठि

तणीं येऊन तारेला विचारिलें कीं, हा पुत्र कोणाचा ? तें त्हां तारेने सांगितलें कीं चंद्राचा आहे. नंतर ब्रह्मदेवांनै तो पुत्र चंद्रास दिला, आणि त्याचें नांव बुध असें ठोविलें. चंद्रानें त्यास पृथ्वीचें राज्य देऊन श्रेष्ठ केला, आणि ब्रह्मदेवानें त्यास ग्रह करून स्थापन केला. ज्यास्ती वृत्तांत पाहिजे असल्यास पुरूरव्याची टीप पाहावी.

श्री विक्रमोर्वशी नाटक परिशिष्ट समाप्त.

या नाटकाचें शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पांक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१६	उर्वशि.	उर्वशी.
९	२३	महाज.	महाराज.
२१	९	शोभो.	शोभे.
५८	२	आश्रूनीं.	अश्रूनीं.
९३	९	आज्ञा.	आज्ञा.